

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

İMAMİYYE ŞİA'SINDA ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ(1905 - 1979)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Yakup ERTUĞRUL

ŞANLIURFA - 2017

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

İMAMİYYE ŞİA'SINDA ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1905-1979)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Yakup ERTUĞRUL

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ

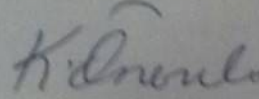
ŞANLIURFA - 2017

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

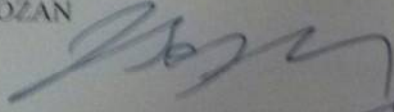
Enstitümüz Anabilim Dalı 145230017 numaralı Yakup ERTUĞRUL'un hazırladığı "İmamîyye Şia'sında Ulema - Siyaset İlişkisi (1905 - 1979)" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması, 29/12/2017 Tarihinde, saat 11.00 'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

29/12/2017

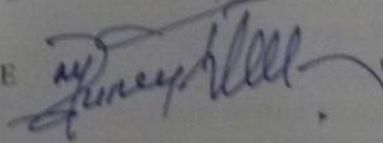
(Danışman)
Yrd. Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ

Üye
Prof. Dr. Metin BOZAN

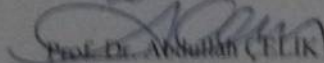

Üye
Yrd. Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

23.10.2018

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı :Yakup ERTUĞRUL
Öğrenci Numarası : 145230017
Enstitü Anabilim Dalı :Temel İslam Bilimleri
Programı : İslam Mezhepleri Tarihi
Başlık (Türkçe) :İmamiyye Şia'sında Ulema – Siyaset
İlişkisi (1905-1979)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen İmamiyye Şia'sında Ulema – Siyaset İlişkisi (1905-1979) çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 102 sayfalık kısmına ilişkin, 01/12/2017 tarihinde danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 5'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimeden daha az fetüve içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığını, hiç bir şekilde alıntılar yapmadığını ve tüm alıntılarının bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğini, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayım etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayım etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kuruluca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

29/12/2017

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylım. 29/12/2017

Yrd. Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ

K. ÖneMLİ

ÖNSÖZ

İran İslam Devrimi'nden sonra Türkiye'deki araştırmacı ve yazarların İran'a ilgisi artmıştır. İran devrimi ile ilgili uluslararası ilişkiler, siyasal bilimler ve diğer bazı alanlarda akademik çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmaların bir kısmında İran İslam Devrimi'nin temellerini oluşturan ve Şiâ düşüncesinde çok önemli bir konuma sahip olan ulemanın siyasi arenadaki rolleri yeterince incelenmemiştir.

Şiâ inancına göre İmamet Hz. Ali ve Onun on bir evladının hakkıdır. Bunlardan başka kim devleti yönetme teşebbüsüne girişirse gasıptır. Bundan dolayıdır ki Şiî'lerin ana omurgasını oluşturan İmâmiyye (On İki İmamcılar) Hz. Ebi Bekr'i, Hz. Ömer'i ve Hz. Osman'ı Hz. Ali'nin hakkını gasp eden kişiler olarak görmektedir

İmâmiyye Mezhebi'nin On İkinci İmam olarak kabul ettiği Muhammed b. Hasan el-Askeri'ye (d. 255 ö.-) kadar İmamet teorisinde sıkıntılar meydana gelmemiştir. Fakat Muhammed b. Hasan'ın el-Askeri'ye kadar sıkıntılar meydana gelmişse de Onun kaybolması sıkıntılarının en önemlisi olmuştur. Gaybeti Suğra olarak isimlendirilen ve hicri 260 ile 328 tarihleri arasında varsayılan Mehdî ile iletişim kurdukları iddia edilen Nâipler'in halkla Mehdî arasındaki iletişimi sağladığı inanılmaktadır. Dördüncü Nâip olan Ali b. Muhammed Samerri'nin, ölümüne yakın bir tarihte Mehdî ile irtibata geçtiğini ifade edip, Mehdî'nin kendisine bundan sonra Nâip atamayacağını ve "Gaybet-î Kübra" yani büyük gizlilik dönemi olarak kabul edilen, hicri 328'de başlayan ve günümüzde de hala devam eden süreçtir.

Varsayılan Mehdinin yeryüzünden çekilmesi anlamına Gaybet-î Kübra dönemine girilmesi ile İmâmiyye âlimleri arasında İmamet ve yönetim konusunda sıkıntılar baş göstermiştir. İmâmiyye âlimlerine göre devlet kurmak ve yönetmek İmam Mehdî'nin hakkıdır ve bu hakkı kullanan gasıptır, günah işlemiştir. O gelene kadar hiç bir şekilde devlet kurulamaz, velev ki devlet kurulmuşsa da bu devlet gayri meşrudur. Bu devletin İslam dini ile hiç bir alakası yoktur.

Devlet kurmanın gerekli olduğunu savunan İmâmiyye Şia'sına mensup bazı âlimler başta aklî sonra da nakli delillerden kanıtlar getirmiştir. Nass ve tayin ile atanmış İmam olmazsa cezalar uygulanamaz, yetim, dul, kimsesiz ve fakirler himaye edilemez, vergiler toplanamaz, kamu düzeni sağlanamaz vb. iddialarla İmam'ın gerekliliğini savunmuşlardır. Bu görüşü savunan âlimler devletin gerekliliğini izah ettikten sonra

İmam Mehdi'nin yokluğunda devleti kimin idare edeceği sorusunu ortaya atmışlardır. Bu soruya bazı ayet ve hadislerden deliller getirerek çözüm arayışına girmişlerdir.

Bu çalışmamızda 20 asırda İran'da ulema ve devlet arasındaki ilişkilerin açıklanması hedeflenmektedir. Bu hedef doğrultusunda kaynaklar taranmıştır. Kaynaklarımızın çoğunun Farsça olması yurt içinde temin etme sıkıntısı ile karşılaşmıştır.

Giriş bölümünde; ulema ile ilgili bazı kavramlar açıklandıktan sonra çalışmanın amacı ve yöntem ile ilgili bilgileri aktarılmıştır. Ayrıca İmâmiyye Şia'sının menşei ve On İki İmam inancı hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde; İran'da Meşrutiyet hareketi (1905-1909) ile artan ulema devlet mücadelesi neticesinde ulema emellerine ulaşamamıştır. Pehlevi Hanedanının (1925-1979) devletin başına geçmesi döneminde devlet ulema ilişkilerinde hareketlilik devam etmiştir. Bu bölüm de genel olarak genel olarak Meşrutiyet döneminden Şah Rıza döneminin bitimine kadar ki süreçte İran'da ulema devlet ilişkileri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde ise; Muhammed Rıza Şah'ın başa geçirilmesi başlayıp İran İslam Devrimi ile neticelenen zaman zarfında ulema devlet ilişkileri üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmamda yardımlarını benden esirgemeyen hocam Prof. Dr. Metin BOZAN'a ve İslam Mezhepler Tarihi'ni bana sevdiren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ'ye ve Hocam Yrd. Doç. Cüneyt GÖKÇE'ye teşekkür ederim. Ayrıca araştırma boyunca önemli yardımlarını gördüğüm değerli dostlarım, Dr. Yakup SUBAŞI ve Arş. Gör. Şaban ARGUN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Yakup ERTUĞRUL

ŞANLIURFA-2017

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	1
1.1. Araştırmanın kaynakları	1
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Araştırmanın Yöntemi	2
2. KAVRAMLAR.....	4
2.1.Ahund	4
2.2.Hüccet'ül İslam	4
2.3.Ayetullah.....	4
2.4.Merci-i Taklit	4
2.5.Müctehit.....	5
2.6.Hüseyniye	5
3. İMAMİYYE ŞİÂ'SININ ORTAYA ÇIKIŞI.....	5
4. GAYBETTEN MEŞRUTİYETE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ	8
1. BÖLÜM.....	18
MEŞRUTİYET VE RIZA ŞAH DÖNEMİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ.18	
1.1. MEŞRUTİYET HAREKETİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1905-1909)	18
1.2. MEŞRUTİYETTEN RIZA ŞAH'IN BAŞBAKANLIĞI DÖNEMİNE KADAR ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1909-1921)	23
1.3. RIZA ŞAH'IN DARBE DÖNEMİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1921-1928)	26
1.4. RIZA ŞAH'IN OTORİTERLİĞİ DÖNEMİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1927-1941)	30
2. BÖLÜM.....	37
MUHAMMED RIZA ŞAH'TAN İRAN İNKİLABINA ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ	37

2.1. MUHAMMED RIZA ŞAH DÖNEMİ ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1941-1950)	37
2.2. DOKTOR MUSADDIK DÖNEMİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1950-1953)	41
2.3. 1953 DARBESİNDEN AK DEVRİME KADAR ULEMA-DEVLET İLİŞKİSİ (1953-1963)	45
2.4. AK DEVRİMDEN İRAN İNKİLABINA GİDEN SÜREÇTE HUMEYİNİ VE VELAYETİ FAKİH NAZARİYESİ	50
2.4.1. Ak Devrimden (1963) İran İnkılâbı'na (1979) Giden Süreçte Ulema-Siyaset İlişkisi	50
2.4.2. Humeynî'nin Hayatı ve Siyasi Mücadelesi.....	69
2.4.3. Velayet-i Fakih'in İran İnkılabına Giden Süreçteki Rolü.....	76
2.4.3.1. Velayet-i Fakih Nazariyesi ve İran İnkılâbına Etkisi	76
2.4.3.2. Velayet-i Fakih Nazariyesine Eleştiriler.....	79
SONUÇ	85
KAYNAKÇA	88

KISALTMALAR

as. : Aleyhi's- selam

b. : İbn, bin (ođul)

Bkz. : Bakınız

bs. : Basım

c.c. : Celle celaluh

Cilt : cilt

d. : Dođumu

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

Ed. : Editör

Hz. : Hazreti

h. : Hicri

h.ş. :Hicri Şemsi

ö. : Ölümü

s. : Sayfa

Sa. : Sayı

SAVAK : Sazeman-î Ettelaat ve Amniyat- î Keşver (Devlet Güvenlik
ve Haber Alma Teşkilatı)

Ter. : Tercüme eden

TDV :Türkiye Diyanet Vakfi

t.y. : Tarih yok

Yay. : Yayınları

y.y. : yayın yeri yok

vb. : ve benzeri

ÖZET

İMAMİYYE ŞİA’SINDA ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1905-1979)

Şiâ, siyasi itikadî bir fırka olduğu için Şiî din adamlarının siyasete meylettiği tarihte zaman zaman görülmüştür. Şiî din adamları, devlet yönetme yetkisinin ilk başta Hz. Peygamberin hakkı olduğunu onun yokluğunda ise, Ehli-i Beyt’ten geldiği kabul edilen On İki İmam’ın hakkı olduğuna inanmaktadır. On İkinci İmam’ın kaybolması ile İmamet Nazariyesi’nde boşluk oluşmuştur. Bu boşluğu doldurmaya çalışıp siyasal alanda söz sahibi olmak isteyen ulema, Meşrutiyet Hareketinde (1906-1909) sınırlı da olsa bir takım başarılar elde etmiştir. Ancak Şah Rıza’nın (1921-1941) baskı yapması sonucu ulema asıl hedefi olan devleti yönetme isteğini dillendirememiştir. Şah Rıza’dan sonra oğlu Şah Muhammed Rıza (1941-1979) döneminde ise baskının azalması ve ulemanın ekonomik olarak güçlenmesi sonucu ulema devleti yönetme arzusunu açıkça dillendirmiştir. Şah Muhammed Rıza ve ulema arasında gerçekleşen kanlı mücadele sonucunda ulema galip gelmiştir. Böylece İran Devrimi gerçekleşmiştir. Humeynî saltanat rejimini yıkıp yerine İran İslam Cumhuriyetini kurmuştur.

Bu çalışmada İran’da Meşrutiyet Hareketi (1906-1909) ile başlayan İran Devrimi (1979) ile sonuçlanan süreçte ulema siyaset ilişkileri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şia, İmâmiyye, Ulema, Din-Devlet İlişkileri, İran, Velayet-î Fakih

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN ULAMA AND POLITICS IN IMAMIYYE SHIA (1905-1979)

Since Shia is a political and doctrinal sect, it has been seen from time to time that the Shia ulama tend to participate in politics. Shia ulama believe that state governor's authorities deserve of Hz. Mohammad at first and that in his absence, the authorities right of the Twelve Imams who are accepted as coming from the Ahl al-Bayt. With the disappearance of the twelfth Imam, a gap has emerged in the Imamet theory. In trying to fill this gap and want to have a say in the political arena, the ulama achieved a number of successes in the Constitutional Movement (1906-1909). However, the result of Shah Rıza's (1921-1941) oppression, the ulama could not express his desire to rule the state, which is their ultimate goal. In the period of Shah Rıza's son, Shah Mohammad Rıza (1941-1979), after Shah Rıza, the ulama have clearly expressed the desire to govern the state as a result of the decrease in the pressure and the economic strengthening of the ulama. As a result of the bloody struggle between Shah Muhammad Rıza and ulama, the ulama prevailed. Thus the Iranian Revolution was realized. Khomeini demolished the sultanete regime and established the Islamic Republic of Iran instead.

In this study, the relationship between the ulama and the politics has revealed in the process that started with the Constitutional Movement (1906-1909) and resulted in the Iranian Revolution (1979), in Iran.

Keywords: Shia, Imamiyye, Ulama, Religion-State Relationship, Iran, Velayat-e Faqih

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. Araştırmanın kaynakları

Araştırmamız sahip olduğu geniş kapsamından dolayı birçok kaynaktan yararlanmamızı mümkün kılmıştır. Bu kaynakların çoğu Fars dilinde bulunmaktadır.

Bu kaynakların başında Ruhullah Humeynî'nin "*Velâyet-i Fakih*" adlı eseri gelmektedir. Be eserin Türkçeye çevirisi de mevcuttur. Bu eserde devletin kurulmasını gerekli kılan deliller, bazı İslam hükümleri üzerine incelemeler, *Ahbar*'da Velâyet-i Fakih, İslam devleti kurmak için gerekli mücadele programı gibi önemli konularda incelemelerde bulunmuştur. Bir diğer önemli kaynağımızda Humeynî'nin *Sahife-i Nur* adlı eseridir. Eser Humeynî'nin bütün görüşlerini ve hayatını bir külliyattır.

Çalışmamızda yararlanılan önemli kişilerden biri de Ervand Abrahamian'dır (m. 1940) İranlı Ermeni'lerden olup İran'ın çağdaş tarihi hakkında önemli eserlere imza atmıştır. Abrahamian çağdaş İran tarihine vakıf bir isimdir. Yararlandığımız eserleri şunlardır: *İran Beyne do İnkılab* (İki inkılap arasında İran), *Humeynizm ve Modern İran Tarihi*.

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer kaynak ise İngiliz müsteşrik Prof. Dr. Ann Lambton'un, *Nazariyeyi Devlet Der İran* (İran'da Devlet Nazariyesi) adlı çalışmasıdır. Yazar İngiltere'nin seçkin İranologlarından. Lambton yirminci asrın başlarında İran'da yaşamış ve İran ilgili birçok araştırmalarda bulunmuştur. Zikredilen durumlar yazarın çalışmalarını önemli kılmaktadır.

Konumuzla ilgili doktora tezlerinden biri olan Mehmet Serkan Taflıoğlu'nun *İran İslam ihtilalinde Ayetullah Humeynî ve Velâyet-i Fakih Meselesi* isimli çalışmasından yararlandık.

Konumuzla alakadar diğer bir doktora tezi ise Alev Erkilet'in *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler* adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Türkiye, Mısır ve İranda İslami hareketler üzerinde incelemeler yapılmıştır. İranda İslam hareketler hususunda bu çalışmadan faydalandık.

Yararlandığımız bir diğer eser ise Ahmed el-Kâtib'nin *Şiâ'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi: Şuradan Velâyet-i Fakihe* eseridir. Kâtibi, birinci bölümde Ehl-i Beyt'in İmamet Nazariyesini açıklamıştır. İkinci bölümde, Mehdi varsayımını açıklamıştır. Üçüncü Bölümde ise; Gaybet döneminde Şiî siyasal düşüncenin gelişimini açıklamıştır. Ulemanın tarihi süreçteki rolü ve Velayeti Fakih Nazariyesi hakkında bu çalışmadan istifade ettik.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmadaki amacımız yirminci asırda İmâmiyye Şia'asına mensup din adamlarının devletle ilişkilerinin olgunlaşma sürecini açıklamaktır. Özetle ulemanın devletle mücadeleyi artırmaya başladığı dönem olan Meşrutiyet Fermanı olayları (1905-1909) ile başlayıp İran Devrim'i (1979) ile sonuçlanan gel-gitli süreç açıklamaktır. Ulemeden Humeynî ve arkadaşlarının saltanat rejimine karşı giriştikleri mücadele ve saltana karşı geliştirdikleri alternatif çözüm süreci açıklanmıştır. Daha önce var olan fakat Humeynî ile yeni bir boyut kazanan Velayet-i Fakih Nazariyesi'ne de değinilecektir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

İmâmiyye Şia'sının merkezinde İmamet inancı yer almaktadır. Bu mezhebin düşünce yapısı incelendiğinde en ayırt edici özelliği dini-siyasi hadiselerin İmamet tasavvuru etrafında yorumlanması olduğu görülecektir. İmamet tasavvurundan dolayı tarihte kurulan birçok devlet ve bu devletlerin hükümdarları İmâmiyye Şiâ'sı tarafından gayri meşru kabul etmiştir.

Bu çalışmada İmâmiyye Şia'sında ulema-siyaset ilişkisi aydınlatmaya çalışılmıştır. Konunun sağlıklı bir şekilde açıklanabilmesi için, öncelikle konunun tarihsel açıdan sınırlanması gerekmektedir. Araştırma, ağırlıklı olarak Meşrutiyet Fermanı (1905-1909) döneminde ön plana çıkan ulema ile siyasiler arasında meydana gelen olaylarda ulemanın emellerine ulaşamamalarına vurgu yapıldıktan sonra Şah Rıza'nın ulemayı nasıl sindirdiği üzerinde durulmuştur. Şah Rıza'dan sonra saltanat makamına oğlu Muhammet Rıza Şah geçmiştir. Bu dönemde ulema gerek Meşrutiyet dönemindeki başarısızlıklar, gerek Rıza Şah dönemindeki sindirmelerden ders çıkararak siyasi arenada daha istikrarlı rol oynama süreci üzerinde durulmuştur.

İslam Mezhepler Tarihi, siyasi ve itikadî gayelerle meydana gelmiş ‘‘İslam Düşünce Ekolleri’’ diyebileceğimiz beşeri oluşumları bilimsel yöntemlerle inceleyen bir bilim dalıdır. İslam Mezhepler Tarihçisi hangi mezhebe mensup olursa olsun tarafsız olmalıdır. Bundan dolayı İslam Mezhepler Tarihi araştırmalarında başvurulması ve esas alınması gereken yöntem ‘‘Deskriptif (Betimleyici)’’ yöntemidir (Bozan, 2007:11-12).Bu minval üzere İmâmiyye Şia’sında ulema-siyaset ilişkisi ele alınırken, konu tasviri (deskriptif)bir şekilde doküman analizin ile incelenmeye çalışılmıştır. Ulema ile siyasiler arasındaki ilişkiler tarafsız bir şekilde incelenmiştir.

Araştırmanın konusu ile ilgili birinci el yazılı kaynaklar, araştırmanın amacı doğrultusunda taranmıştır. Elde edilen veriler araştırmanın amacı doğrultusunda kullanılmıştır. Araştırma kaynaklarının çoğunun Farsça olması ve yurt içinde temin edilememesi hasebi ile İran’a ilmi bir seyahat düzenlenmiştir.

2. KAVRAMLAR

2.1.Ahund

Mollalar sınıfı için kullanılan bir kavramdır (Abrahamian, 2014: xııı). İran'daki ulemanın üyeleriyle ilgili olarak en çok “molla” ya da “ahund” ifadeleri kullanılmaktadır. Ancak bu iki ifadenin bazı aşağılayıcı çağrışımları olduğu için son zamanlarda ulema dini sınıf için “ruhani” ifadesinin kullanılmasını tercih etmektedir (Hüseyinoğlu, 2009:16).

2.2.Hüccet'ül İslam

Ayetullah ve büyük Ayetullahlardan bir derece alt sınıfta yer alan din adamları için kullanılan bir kavramdır (Abrahamian, 2014: xııı).

2.3.Ayetullah

Ayet kelimesi çoğulu Ayat'tır. Allah'ın ayetleri anlamına gelmektedir (Seferzadeh,1388:31) Üst düzey din adamları için müritleri tarafından kullanılan bir kavramdır (Ahavi, 1990:7).

XIX. yy.da, Seyyid Muhammed Bakir Şafti ve Mirza-î Şirazi gibi bir grup müctehidlere “Hüccet'ül İslam” yani “İslam'ın Profesörü” olarak atıfta bulunulmuştur. “Ayetullah” ise daha sonraki dönemde ortaya çıkan bir olgudur. “Allah'ın İmzası” anlamını taşıyan “Ayetullah” kelimesi, XX. yy.da merci-i taklit'e atıfta bulunmak için üretilmiştir. Günümüzde ise müctehidler arasında kullanılan üç hiyerarşik konum bulunmaktadır. “Ayetullah el-Uzma” kavramı merci-i taklit'e atıfta bulunan ve “Allah'ın en büyük imzası” anlamını taşımaktadır. “Ayetullah” ise müspet müctehidler için kullanılırken, “Huccet'ul İslam” da gelecek vaat eden müctehidler için kullanılmaktadır (Hüseyinoğlu, 2009:21).

2.4.Merci-i Taklit

Merci-î taklit olan müctehit veya çoğulu olarak merci-î taklit olan müctehitler, mukallit denen insanların kendilerine bağlanacağı ve örnek alacağı mutlak varlık olma anlamına gelir (Fığlalı, 2008:300). Başka bir ifade ile fetva verebilecek en üst içtihat mertebesine ulaşan âlimler için kullanılan bir kavramdır. Şiâ akaidine göre; sıradan, yani ilim sahibi olmayan Müslümanlar fikhi ve itikadî meselelerde, hayatta olan bir İmama uymakla mükelleftirler. Ölmüş İmam taklit edilemez. Dolayısıyla her Müslüman, yaşayan ve taklit merci-i olma statüsüne ulaşmış olan fakihin fetvalarıyla

amel etmek zorundadır (Baylak, 2012:36). Bu kavram ilk olarak 1848 yılında ortaya çıkmıştır. Mutlak (tam) merci-î taklit kavramı ise; Yaşadığı dönemde en büyük Şîî âlimi kabul edilen kimseye verilen lakaptır. İlk kez bu kavramı kullanan Muhammed Hasan Necefî (m.1850) olmuştur. Necefî döneminde meriyet (âlimlere müracaat etme) müessesesi güçlenmiştir. İmâmiyye Şiası zamanla merciyet müessesini dini bir vecibeye dönüştürmüştür. Yaşayan her Müslüman'ın mutlaka bir merci-î taklitle bağlı olması gerektiğini aksi davranan kimse ise ömrünü cahiliye döneminde geçirdiği inancı hasıl olmuştur (Uyar, 2004:252-254) Mutlak merci-î taklit yaşadığı dönemin en büyük Şîî din adamıdır. Onların emirlerine itaat etmek vaciptir. Her Ceferi Şîî, merci-î taklit'lerden birini taklit etmek zorundadır (Uyar, 2004:252-254).

2.5.Müctehit

Gördüğü tahsile binaen nedeniyle İslam fıkhiyla ilgili meselelerde otoriter kararlar verebilme seviyesine erişen Şii din adamlarına verilen isimdir. (Ahavi, 1990:10). Kısaca içtihat seviyesine erişen din adamlarına verilen unvandır (Abrahamian, 2014: xiii).

2.6.Hüseyniye

Şiilerin Hz. Hüseyin için yas tuttukları yere verilen isimdir (Ahavi, 1990:8).

3. İMAMİYYE ŞİÂ'SININ ORTAYA ÇIKIŞI

Şîâ, kelimesi (ş y a) kökünden olup taraftar (Cürcani, 1985:135) yardımcı ve fırka anlamlarına gelmektedir (Şehristanî, 1434:168;Fığlalı, 2008:265). Başka bir deyişle Şîâ, bir toplumda aynı mesele etrafında teşekkül eden gruplardan (firkalar) her birisine verilen isimdir (Büyükkara, 2010:93).

Terim olarak Şîâ, Hz. Muhammed'in sağlığında Hz. Ali taraftarları (Şîâ'tü Ali) diye isimlendirilen (Onat vd. 2013:159) ve Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ali ve Ehl-i Beytini İmamet (Halifelik) için en layık kimse olarak gören ve onu nass ve tayin ile meşru İmam kabul eden; ondan sonraki halifelerinde onun soyundan olması gerektiğine inan gruba verilen ortak isimdir (Şehristanî, 1434:181;Fığlalı, 2008:265).

Şîâ'nın ortaya çıkışıyla ilgili olarak mezhepler tarihi kaynaklarında farklı görüşler mevcuttur. Bazı tarihçiler Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü savunanlardan biri olan Şii âlimen-Nevbahtî'ye (m. 912)

göre ilk Şiâ fırkası Hz. Ali'nin fırkasıdır. Bu fırka hem Hz. Peygamber zamanında hem de ondan sonra devam etmiştir (Ekinci, 2013:10).

Şiâ'nın Hz. Peygamber dönemi olayları, Sakife hadisesi, Hz. Osman dönemindeki olaylar, Hz. Ali'nin hilafeti ve Kербela katliamı gibi olaylardan sonra ortaya çıktığına dair farklı görüşler ortaya atılmıştır. Fakat öyle görünmektedir ki ilk zamanlarda Şiî bir oluşumdan bahsetmek güçtür. Zira Tevvâbûn ve Muhtar hareketlerinin bile Şiî hareketler olduğunu savunmak fikir-hadise ilişkisi açısından ele alındığında mümkün görünmemektedir. Ancak hicri birinci asrın son çeyreğinden itibaren Şiî eğilimli fikirlerin tarih sahnesine çıkmaya başladığı, ilk Şiî farklılaşma izlerinin görüldüğünü söylemek mümkündür (Bozan, 2009:42-43).

Şiîliğin ortaya çıkışı ile ilgili İbni Haldun, Ahmet Emin ve Bernard Lewis'in görüşü ise şöyledir: Şiâ Hz. Peygamberin vefatından sonra zuhur etmiş olup devlet reisliği meselesinde kimin Hz. Peygamberin yerine geçeceği hususundaki ihtilaflar sonucu ortaya çıkmıştır. Şiîliğin ortaya çıkışı ile ilgili bir diğer görüş ise Hz. Osman zamanında, ona karşı yapılan isyandan sonra ortaya çıktığına yöneliktir. Hz. Osman'ın şahadetinden sonra Müslümanlar, Hz. Ali taraftarları ve Hz. Muaviye taraftarları olarak ikiye bölünmüşlerdir. (Sarıkaya, 2011:155-156).

Şiâ'nın İran kökenli olduğu, Yahudi kökenli olduğu, Yahudi-Hıristiyan kökenli olduğu veya Arap kökenli olduğuna dair farklı görüşler mevcuttur. Bunları göz önünde bulundurduğumuzda Şiâ, Yahudi ve Hıristiyan tesirlerle birlikte Araplar arasında ortaya çıkan, olgunlaşmasını İran unsurlarında gösteren; İmâmiyye'nin Hicrî üçüncü asrın ikinci yarısından itibaren teşekkülünü tamamlamasıyla İslam tarihinde en önemli ve belki de tek iftirak hareketi olarak tarihte yer edinmiş siyasi-itikadî bir mezheptir (Sarıkaya, 2011:154-155).

İmâmiyye olarak meşhur olan Şiâ'nın bu koluna, halife olarak On İki İmam kabul ettikleri için İsna Aşerîyye (On İki İmamcılar), İmamlara inanmayı imanın şartlarından kabul ettikleri için İmâmiyye; itikat, ibadet ve muamelatta Ca'fer-i Sadık'ı taklit ettikleri için Ca'feriyye; On İkinci İmamın gelişini bekledikleri için Ashâbu'l-İntizâr ve On İkinci imam için çokça kullanılan Kaim (hayatta olan) unvanına nispeten de Kâimîyye denilmiştir (Fığlalı, 2008:291).

İmâmiyye, Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'den sonra nass ve tayin ile İmam olduğu inancına dayanır. Hz. Ali'nin imametinin veraset yolu ile onun nesline geçtiğini kabul eder. Böylece imamet meselesini inanç esasları arasına koyar. Şiâ'ya göre Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz Osman tarafından yapılan halifelik fiilen zulümdür ve gasptır. Vasiyetle İmam olması geren Hz. Ali'nin hakkını iddia etmemesi ise takiyye gereğidir. Bu inanç ne sahîh rivayetlerle nakledilen olayların gidişatına uyar; ne de sahabeyi öven ayet ve hadislerle uyuşur (Sarıkaya, 2011:149-150).

Şiâ'nın Hz. Ali'nin İmâmeti için delil gösterdiği bazı ayetler vardır:

1. Bugün, size dininizi bütünledim, üzerinize olan nimetimi tamamladım, din olarak sizin için İslam'ı beğendim (Maide, 3). Şiâ, bu ayeti Hz. Ali'nin imam tayin edilmesinden sonra nazil olduğunu savunur. Yani dinin tamamlaması Hz. Ali'nin imametine bağlanmıştır.
2. Sizin dostunuz ancak Allah, Onun Peygamberi ve namaz kılan, zekât veren ve rûkû eden müminlerdir (Maide, 55). Şiâ'ya göre bu ayette geçen müminlerden kasıt Hz. Ali'dir.
3. Sonra inanıp hicret eden ve sizinle birlikte savaşanlar, işte onlar sizdendir. Birbirinin mirasçısı olan akraba, Allah'ın Kitabına göre birbirine daha yakındır. Doğrusu Allah her şeyi bilir (Enfal, 75).
4. Allah, içinizden inanıp yararlı iş işleyenlere, onlardan öncekileri halef kıldığı gibi, onları da yeryüzüne halef kılacağına, onlar için beğendiği dini temelli yerleştireceğine, korkularını güvene çevireceğine dair söz vermiştir. Çünkü onlar Bana kulluk eder, hiçbir şeyi bana ortak koşmazlar. Bundan sonra inkâr eden kimseler, işte onlar artık yoldan çıkmış olanlardır (Nur, 55).
5. Evlerinizde oturun; eski Cahiliyye'de olduğu gibi açılıp saçılmayın; namazı kılın; zekâtı verin; Allah'a ve Peygamberine itaat edin. Ey Peygamberin ev halkı! (Ehl-i Beyt) Şüphesiz Allah sizden kusuru giderip sizi tertemiz yapmak ister (Ahzap, 33). Şiâ ayette geçen: "Ey Peygamberin ev halkı! (Ehl-i Beyt) Şüphesiz Allah sizden kusuru giderip sizi tertemiz yapmak ister" ifadesi Rasulullah'tan sonra İmâmet'in Hz. Ali ve sonra da Ehl-i Beyt ile devam edeceği şeklinde yorumlamıştır.

6. Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilene tebliğ et, eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere yol göstermez (Maide, 67).

Şiâ'nın çok önem verdiği Gadir-Hum Mekke ile Medine arasında Cuhfe yakınlarında bir yer ismidir. Hz. Peygamber, Veda Haccı'nı yaptıktan sonra burada konaklamış ve etrafındaki Müslümanlar memleketlerine gitmeden evvel onlara Hz. Ali'nin kendisinin Vâsisi olduğunu belirtmiştir. Sonra da Cebrail'in Allah'tan getirdiği şu emirleri okumuştur: Ali b. Ebi Talib, benim kardeşim, vasim, halifem ve benden sonra imamdır. Ona itaat etmenizi Allah farz kıldı. Ona karşı çıkan melun, itaat eden rahmete erecektir (Fığlalı, 2008:291).

Kuran'da Hz. Ali'nin imametini açıkça bildiren hiç bir ayet yoktur. Konuya Kur'an bütünlüğü içinde bakıldığında birtakım ayetleri Hz. Ali'nin İmameti için delil göstermenin zorlama olduğu ortaya çıkmaktadır (Onat vd. 013:171-172).

İmâmiyye Şiâ'sı Hz. Ali'den sonra İmam olarak kabul edilenler şunlardır:

1. Hz. Ali b. Ebi Talib (559-661).
2. Hz. Hasan b. Ali (624.-670).
3. Hz. Hüseyin b. Ali (625-680).
4. Hz. Ali b. Hüseyin (Zeyn-el Abidin) (659-713).
5. Muhammed b. Ali (Bâkır) (676-733).
6. Cafer b. Muhammed (Sâdık) (695- 765).
7. Musa b. Cafer (Kâzım) (745-799).
8. Ali b. Musa (Rıza) (765-818).
9. Muhammed b. Ali (Taki) (811-835).
10. Ali b. Muhammed (Naki) (827-868).
11. Hasan b. Ali (Askeri) (846-873).
12. Muhammed b. Hasan (Mehdi) (869-ö. -) (Fığlalı, 2008:293-295).

4. GAYBETTEN MEŞRUTİYETE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ

Gaybet kelimesi sözlükte, “bir yerde bulunmamak, çekilmek, ayrılmak, görünmemek, kaybolmak ve çekip gitmek, gizlenmek” anlamına gelen ‘gayb’

kökünden isim olup “kaybolma, gizlenme” demektir (Cürcani, 1985:168;Mutçalı, 1995:639). Bu kavram özellikle İsnâ Aşeriyye inancında görülen, On İkinci İmam’ın ölmeden insanlar arasından ayrılıp gizlenmesi manasında kullanıldığına (Avni, 1996:410-412) bakarsak onun Şiâ’nın ürünü olmadığını hatta Şiâ’nın İslam dışı kaynaklardan beslendiği sonucuna varabiliriz.

Şiâ, İmamlarının on ikincisi Muhammed b. Hasan’ın Hicrî 260 yılında gözlerden kaybolmasına ve bu tarihten Hicrî 329’a kadar dört Naip (vekil) aracılığıyla (Osman b. Said, Muhammed b. Osman, Hüseyin b. Ruh ve Ali b.Muhammed) irtibatını sürdürmesine Gaybet-i Suğra (küçük Gaybet) dönemi denilmektedir. Bu tarihten sonra başlayıp günümüze kadar süren ve hala devam eden bekleme sürecine de Gaybet-i Kübra denilmektedir (İmam Humeynî, t.y.:35;Tabatabai:2014:37).

Şiiler, son İmam’ın gaybetin sonra adil bir toplum bulunmadığı için adil toplum idealini ancak gaip İman’ın gelişi ile mümkün olacağına inanmaktadır. Sünniler göre Hulefâ-î Raşidîn döneminden uzaklaştıkça ideal devletten uzaklaşan süreç iken Şiilere göre bu ideal devlete doğru ilerleyen bir süreçtir Mehdinin geri dönüşü Şiiler için ilham ve beklenti kaynağı olmuştur (Erkilet, 2017:345).

Şiâ On İkinci İmam’ın kayboluşu ile söylem değişikliğine gitmek zorunda kalmıştır. Bu durum ümmetin başkanı konumunda olan imamın yokluğu doktrininin çökmesi anlamına gelmekteydi. Şiî din adamları fikhî ve kelamî alanda karşılaşılan bu problem için çözüm aramaya başlamıştır (Taflioğlu, 2009:40-41).

Gaybet döneminde hiçbir Müslüman’ın yönetimi meşru değildir. Çünkü olası bir yönetim gaybet nazariyesinde tutarsızlığa sebep olmaktadır. Öte yandan Şiiler, Emevi ve Abbasi halifelerini imamlarda olduğu gibi nassa tayin edilmedikleri gerekçesiyle meşru kabul etmemekteydi. Bu durumda ilahi “nassa dayanan peygamber soyundan gelen imam yoksa kim bu hakka sahip olacak” sorusunun cevabı ne olacaktı? Esas itibarıyla ilk dönemlerde bu sorunun cevabı açıktı. Şiâ’ya göre kimsenin hakkı değildi. Çünkü bir hükümet tanımı henüz ortada yoktu (Taflioğlu, 2009:40-41).

Devlet yönetme masum kabul ettikleri On İki İmam’ın hakkıydı ve bu hakkı eline alan kimseler gasıp kabul ediliyordu. Bir taraftan yönetim boşluğundan dolayı ortaya çıkan siyasi diğer taraftan Şia’nın yönetim doktrininin dayatması Şiî ulama arasında

ihtilafa yol açmıştır. Ayrıca bazı Şîî âlimler İntizar Nazariyesini (bekleyiş) benimseyip Mehdi-î Muntazar'ın (Muhammed b. Hasan) yokluğu döneminde kurulacak devletin gayri İslamî olacağı için Meşruiyet'ini kabul edilemeyeceğini benimsemiştir. Mehdinin gelişine kadar İntizar Nazariyesine uyulması gerektiği fikrini benimsemişlerdir. Molla Ahmet Naraki (1829) ve Humeynî'nin (1989) içinde bulunduğu diğer Şîî âlimleri ise İntizar Nazariyesi'ne ve Takiye'ye karşı çıkmışlardır. Muhammed b. Hasan'ın gaybeti döneminde İslam devletinin kurulmuş olması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu sorunu çözmek için akli ve nakli delil arayışına girmişlerdir. Bu deliller arasında en etkili olanı Velayeti Fakih Nazariyesi olmuştur (Uyar, 2004:220-245). İkinci bölümde bu nazariye açıklanacaktır.

İmâmiyye ulemasının, imamlarda ismet ve tayini şart koşmalarının ve gaybette olan İmam'ın varlığına inanmalarının bir neticesi olarak içine düşmüş oldukları intizar krizinden kurtulma çabaları, bu bağlamda gaybet döneminde aşamalı bir şekilde yasak olan içtihat kapısını açmalarını, İslamî devlet kurma hakkı bulunan şer'i hükümdar konumunda olan Mehdi'nin çıkışını beklemek gerektiği görüşünden dolayı dondurulmuş bulunan ceza hukuku ile emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker prensiplerinin yürürlüğe girmesi, humusun ve zekâtın toplanmasına izin vermeleri, Cuma namazının caiz olduğuna müsamaha ile bakmalarına neden olmuştur (el-Katib, 2005:414).

Ulema dini bilgilerinden dolayı özel görev ve sorumluluklara da sahip olmuştur. Din adamları, Allah'ın halifeleri, hüccetleri ve dinin koruyucuları olarak kabul görmüştür (Furâtî,1390:75).

Din adamları din ve millet arasındaki dengenin ve itidalin arabulucu rollerini üstlenmiştir. Onlar devletten bağımsız hareket ettiklerinden dolayı sosyal hayatın farklı katmanlarında öne çıkan toplumsal gereksinimleri dinle uyumlu bir şekilde korumuştur (Sadık Kâr, 1374:225).

Şîî din adamları bilinçli ve etkili bir tepkinin dinamik yapıları olduklarından dolayı sürekli ulusal, sosyal ve tarihi mevkiele göre kendi görev ve yetkilerini yeniden gözden geçirip, yetkilerinin kapsamalarını artırmaya çalışmıştır. Geçmiş devirlerin kendine has toplumsal ve siyasi vaziyetleri bir yana, Şîî âlimlerden her birinin fihri ve kelâmî prensiplerinin dayanakları, kendi dönemlerindeki yöneticilerle olan ilişkileri belirlemede etkin rollere sahip olmuştur (Furâtî,1390:93-94). Bütün bu

mülâhazalara dayanarak şöyle söylenebilir: Zikredilen prensiplerin bir devamı olarak İran'da ve birçok toplumda öteden beri iki önemli güç bulunmaktaydı. Bunlar, hükümet (Şah, saray, ordu) ve din adamları sınıfıydı. Hükümetlere karşı konumlanmakla bilinen din adamları saraya bağlı değildi (Kesrevî,1385:303). Olabilecek en önemli belki de yegâne ihtilaf bu iki grup arasında çıkabilirdi.

Din adamları saygın konuma sahip olmakla birlikte bazı önemli görevleri de üstlenmiştir. Bunlar, asli ve geleneksel görevler; gayri resmi görevler ve mevkiye bağlı geçici görevler olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Ancak siyasî görev ve çalışmaları ister istemez bu diğer işleri de etkisi altına almıştır (Furâtî,1390:27-28).Sünnî ve Şîî fıkıh kaynaklarından anlaşılmaktadır ki din adamlarına ait idari ve sosyal birçok mesele bu çerçevede göz önünde bulunmuştur. Şîî din adamları sınıfı alt tabakadaki mollalardan, üst düzey müçtehit olan mercî-i taklitlere kadar her tabakadan din adamı sınıfına mensup olan herkesi kapsamaktadır (Bazargan, 1363:125-126).

Şeyhul İslam, cuma imamları, büyük şehirlerin hatipleri ve bürokrasi üyelerinden çok azı devletten maaş almaktaydı. Geriye kalan din adamları ise devletten maaş almayıp, şu işleri üstlenmekteydi: Bozguncu ve teröristlerle mücadele, cihat, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker, namaz kıldırma, yargı işleri, evlilik işlemleri, kefen ve defin işlemleri, dul ve yetimleri himaye etme, miras paylaşırma, ticari senetleri onaylama, dini sözleşmeler, eğitim ve öğretim gibi işlerdi. Diğer taraftan din adamları, iş adamlarıyla tüccarların; zekât, adak ve humuslarını toplamıştır (Bazargan, 1363:125-126).

Devletin halkla ilişkisi yalnızca vergileri alma dönemlerinde iken, toplumun dindar olması zekât, humus ve cizyenin yanı sıra toplumdaki dini iş ve işlemlerden dolayı din adamları halkın gündelik yaşamı ile sürekli irtibat halinde olmuştur. Bu durumun bir neticesi olarak hükümetin meşruiyet kazanabilmesi için kendisinin de din adamlarına bağlı olması gerekmektedir. Şeri' yasaların işlerlik kazanabilmesi ve adaletin devlet tarafından uygulanabilmesinin herhangi bir garantisinin olmadığı dönemlerde, din adamları devreye girmiştir. Din adamları kendi nüfuzları ile devleti yukarıda zikredilen konularda, geri çekilmeye zorlamıştır (Lambton,1379:115-119).

Şîî din adamları, Şîâ fikhını takip etmektedir. Bundan dolayıdır ki gaybet döneminde kendilerini nâibi devlet olarak değil; nâibi İmam olarak görmüşlerdir. Devlet

makamlarından bir makam elde ettiklerinde bu sorumlulukları İslam toplumundan zarar ve ziyanları def etme ve takiyeye yapmak için kabul ettiklerini iddia etmekteydiler. Bu durum dini sınıf ile halkın genelinin hükümet karşısında iki yönlü bir tavır takınmalarına sebep olmuştur. Bunun neticesinde de halkta, devlet görevlerini kabul etme konusunda bir isteksizlik ve zorakilik baş göstermiştir (Lambton,1379:115-119).

Siyasi alanda ve içtimai şartlara bağlı olarak görüşlerini ifade etmenin mümkün olmadığı dönemlerde, bazen ameli konuları icra etmenin mümkün olmadığı zamanlarda ulemeden bir kısım mecburen ya takiyeye yaslanmış ya da mücahitlerinin siyasi velâyetlerinin bulunmadığını söylemişlerdir. Böylece ulema gaybet döneminde, siyasi nizamı zamanların sultanlarına terk etmiştir. Bazı din adamları zalim sultanlarla işbirliği yapmanın caiz olduğuna hükmetmiştir. Bazıları (Molla Ahmet Naraki, Humeynî vb.) da böyle yöneticilerle her türlü işbirliği yapmayı yasaklamışlardır. Bazıları da Gaybet dönemlerinde fakihlerin siyasi velâyetine dayanarak ilim sahibi olma ve içtihadı siyasi sistemin yasallığının temeli olarak kabul etmişlerdir. Bu son guruba mensup din adamları kendi içlerinde iki metot ortaya atmıştır. Bu metotlara göre gaybet döneminde yönetimin ulema dışında başkasına devredilemeyeceği hususunda ısrar etmekle doğrudan siyasi velâyet ve yaşayan fakihin yönetmesini adil sultanın tek göstergesi olarak tanıtmaktaydı (Furâtî,1390:94).

Bazı din adamları ise fakih olmayanın yöneticiliğini caiz görmüştür. Her ne kadar sultan, fakih olmasa da fakihler tarafından yönetme icazesi aldığı için meşru ve yasal kabul edilir. Tarihi açıdan Şiâ, her ne kadar İran'da derin bir etkiye ve büyük bir yayılım alanına sahip olmuşsa da Büveyhoğulları (932-1062), Moğollar (1206-1368) gibi devletler de Şiîliği kabul edip yaymaya çalışmışlardır. Safevîlerin Mîlâdî 15. yüzyılda ortaya çıkması ile Şiâ tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Safevîler, devletin istikrarını doğrudan mezheple ilişkilendirmiştir. Şiâ, siyasi, dinamik, ideolojik bir devlet mezhebi olarak İran'ı Osmanlı devletinden ayırmada bir araç olarak kullanılmıştır (Hisari,1390: 22-23, 110).

Safevî devleti, din adamlarını himaye etmekle İran'ı Osmanlı devletinden ayırma maksadına erişmeye çalışmıştır. Bütün dini işleri ellerinde bulunduran din adamları, ayrıca bütün işlerde Şah'tan sonra ikinci yetkin makamlar ve Şah'ın temsilcisi

konumundaki baş makam onların yetkisine bırakılmıştır. Din adamları da elde ettikleri bu güce ve saygınlığa karşılık devleti himaye etmiş, Safevî sultanlarını Mehdi'nin temsilcileri olarak kabul etmiş ve Sultanı Allah'ın gölgesi (zillullah) olarak görme mefhumunu geliştirmiştir. Bununla idari işlerin istikrarını sağlamaktaydı. Şahları savunan din adamları devleti korumaya ve kollamaya devam etmiştir. Şahları savunmayan din adamları ise geçmiş teoriler üzerinde ısrar etmiş ve yöneticileri “gasıp” saymıştır. Öyle görünmektedir ki dini kurumlar Safevîler döneminde devlet kurumlarına tabi olmuştur. Çünkü hem din adamları hem de yöneticiler İmâmiyye Şia'sına mensup idi. Bu iki gurubu birbirlerinden ayırmak mümkün olmamıştır (Lambton,1379:81-90;Basiretmenş, 1378:13-15). 1501'de İran'ın tamamına hakim olan Şah İsmail Safevi Devleti'ne İmâmiyye mezhebinin görüşlerini devlet politikası olarak benimseyip Şiiliğin İran coğrafyasına hızlı bir şekilde yayılmasında önemli rol oynamıştır (Karadeniz, 2006:33).

17. yüzyılın sonlarında Safevî devletinin zayıflamasıyla beraber din adamları birleşmiş bir sınıf olarak, sultanlar ve yöneticiler karşısında bir kez daha, güç ve bağımsızlığını elde etmiştir. Bütün hareket ve isyanlarda etkin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Şîî din adamları ekonomik (cizye, zekât, üşür vb.) ve içtimai açıdan halktan destek almaktaydı. Ulema, dini ilim ve irşadla meşgul olduğundan dolayı da kendisini avam tabakanının üstünde görmüştür (Bazargan, 1363:124).

Safevî imparatorluğunun düşüşe geçmesi ve müteakiben Afganların İran üzerindeki hâkimiyetinin artmasıyla beraber dinin merkezi gücünde azalma meydana gelmiştir. Nadir Şah Efşar'ın¹ başa geçmesi ile beraber Şîâ mezhebini resmi mezhep olmaktan çıkartıp mezhepsel makamların din işlerinde önemi azaltmıştır (Hisari, 1390:29). Sultan, geçmişteki gibi Gaib İmam'ın naibi yerine halife olarak kabul görmüştür. Müçtehitler, sultanların alt mertebesinde yer almıştır. Siyasi ve mezhebi yapıların rolü birbirinden ayrılmıştır.

Safevîler döneminden itibaren Ahbârilik akımının gelişimine Şahit olunmaktadır. Ahbâriilerin olgunlaşması ve yaygınlaşması Safevîler'in son dönemine rastlanmaktadır. Yönetim tarafından yapılan korumalar Ahbâriilerin mevkisini güçlendirmiş ve Usûlîleri zayıflatmıştır. Ahbâriiler akli hiçbir şekilde hüccet kabul

¹18 y.y. başlarında Sünnileri ve Şîileri bir araya getirmeye çalışan hükümdardır.

etmeyip içtihadı haram saymıştır. Ayrıca Ahbâriler’de mücahide itaat etmek vacip değildi. Ahkâm Peygamberin sünnetinden çıkarılmalıydı. Bu akım Kaçarlar döneminde de ayakta kalabilmiştir. Kaçarlar döneminde bir süre Usûlî cephe zayıflamaya devam ettikten sonra içtihat tekrar revaç bulmuştur (Beheşt-i Sereşt, 1380:52). Böylece Usûlîler güçlenmiştir.

Kaçarlar döneminde, Şiâ İran’da temellerini sağlamlaştırmıştır. Bu da din adamlarının önceki dönemden daha güçlü hala getirmiştir. Lambton, *İran Tarihi* adlı kitabında Sercan Mulkem'den şunu nakleder: “Büyük şehirlerden her biri için bir Şeyhü’l İslam tayin edilirdi. Şah dini olan bu makama gelecek kişiyi seçerken halkın hassasiyetlerini dikkate alırdı. İnsanlar dini makamların görüşlerinde bağımsız olmalarını isterdi.” Din adamları devletle irtibatlı olmamaya dikkat etmiştir. Mezhebi yapı devletin karşısında halkın koruyucusu olmuştur. Halka yapılan haksızlıklar üst sınıf din adamlarına yapılamamıştır. Müçtehitler, baş makam olan Makamı Sadr’ın ortadan kalkması ile güçlerine güç katmışlardır. Mezhebi yapının bağımsızlığı sürecinde aktif rol oynayan bir diğer etken de Necef ve Kerbela gibi Şiâ merkezlerinin İran imparatorluğunun dışında kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü imparatorluk buralara doğrudan sirayet edememiştir (Lambton,1379:101-103).

Din adamlarının siyasetteki rolü ve siyasi görüşleri hakkında şöyle denilmektedir; din adamları kendi siyasi varlıklarını Kur’an ve Sünnet’ten çıkarmaya çalışmıştır fakat bu siyasi oluşumların üzerinde bazı dış amillerin tesiri de olmuştur. İslam dünyasına ve İran’a modernizmin girmesi bu dış amillerden biridir (Furâtî,1390:30). Din adamlarının siyasi arenada tekrar güçlü olmalarının bir diğer sebebi de, sömürgeciliğin ortaya çıkışı ve yabancıların ülkeye girmesidir. Bu durumun bir neticesi olarak ülkedeki yönetim zayıflamış, zulüm ve fesat yaygınlık kazanmıştır (Lambton,1379:57-58). Buna bağlı olarak din adamlarına ihtiyaç hâsıl olmuştur. Bu da din adamlarının elini güçlendirmiş ve tekrar eski konumlarına erişme fırsatını sunmuştur.

Siyasi ve sosyal alandaki gelişmeler din adamlarının hassasiyetlerini artırmaktaydı. Bu gelişmeler onların siyasete ortak olma iddialarını güçlendirmiştir. Modern çağda güç olma konusunda din adamları daha da ilerlemişlerdir. Bunun sebebi ise modern çağda yok olmakla karşı karşıya kalan değerleri korumak ve modernizm karşısında

bu değerlerin yok olmaması için kendilerini daha güçlü olmaya muhtaç hissetmişlerdir (Furâtî,1390:30).

Din adamları yönetimle mücadeleyi iki cephede sürdürmüştür. Birinci cephe de hükümetin zulmü ve istibdadına karşı olmuştur. İkincisin de ise modernizmle beraber ülkeye giren gayri ahlakı davranışlara karşı mücadele olmuştur. Din adamlarının bu ideolojileri yorumlama biçimleri ve bu ideolojilerle mücadeleleri de farklı olmuştur (Hisari, 1390:116).

Din adamları güce ulaşmak için farklı verdikleri metotlara başvurmuşlardır. Nassa daha yakın olmaya çalışmak, siyasi meselelere daha hassas yaklaşma ve tepkisiz kalmamaya çalışmak bunlardan örnek olarak gösterilebilir. Ancak her birinin, dini kendine has yorumlaması sonucu hiçbir zaman ortak bir devlet ve siyaset algısında bir araya gelememişlerdir.

Din adamları siyasi erke karşı bazen Takiyye’de bulunma, bazen de ılıman bir muhalefet gösterme bazen de siyasi konularda hükümetle uyumlu bir şekilde çalışma gibi farklı tavırlar sergilemiştir. Bazıları ise İslami kaynaklardan çıkardıkları yorumlara dayanarak yönetimle çalışmayı reddetmiştir. Zikredilen son guruptaki din adamları yönetimle çalışmayı büyük günah kabul etmiştir. Onlara göre “Ruhanilik” siyasi bir parti değildir. Aksine her fakih ictihatta bulunma da bağımsızdır. Zahirine aykırı da olsa nasstan özgür bir şekilde yorum çıkarabilir. Vele ki bu yorum nasstan bağımsız bir yorum olsa dahi” (Furâtî,1390:33). Günümüzde bile devlete muhalefet eden, devletle çalışan ya da bir kenara çekilip siyasete bulaşmayan Şiî din adamlarına rastlanmaktadır.

Kaçarlar döneminde din adamları hükümetle ilgili düşünceleri bizzat geçmişteki gibi olmuştur. Din adamlarına göre müçtehit dışında bir kimse topluma hâkim olursa ve hükümeti ele geçirirse bu kimse gasıptır. Bu kimse şer’i konularda hükmedemez. Bu konularda ona başvurmak da haramdır. Din adamları göre sultanlar güçlerini Gaip İmam’ın temsilcisi olan müçtehitlerden almalıdır. Yani hükümdarlar kendi makamlarına geçmeden önce Gaib İmam’dan izin almış ve tayin edilmiş olmalıdır (Beheşt-i Sereşt, 1380:57-78).

Kaçar dönemi ile ilgili zikredilmesi gereken bir hususta ulemanın nüfuzu meselesidir: Kaçarlar döneminin başında Usûlî Ulemanın sayısı beş iken, dönemin

sonunda yüzü aşmıştır. Kaçar yönetimi ulema ile sıkı ilişkiler kurmuş; hatta Kum şehrinde yaşayanları vergiden dahi muaf tutmuşlardır. Bununla birlikte, Kaçarların ulema yanlısı tutumu, ulemanın büyük bir kesiminin toprak sahibi olmasını kolaylaştırmıştır. Öyle ki, ülkenin Kum, Azerbaycan ve Isfahan bölgelerinde dini sınıf, feodal sınıfın önemli bir bölümünü oluşturmaya başlamıştır (Muaddal, 1992:161-161).

Şîî din adamları dini ilkelerinden aldıkları ilhamla; devlete adaletin yerleştirilmesinde, ülkenin yabancıların istilalarına karşı müdafaa edilmesinde, milli sermayenin korunmasında, Müslümanların dünyevi ve uhrevi saadetlerinin sağlanması gibi konularda siyasi sistemleri İslam kanunlarını icra etmeye mecbur bırakmaya çalışmıştır (Zahiri Nejad, 1382:30-32).1891-1892 yılları arasında gerçekleşen Tütün İsyanı, olayında ulema ön planda olmuştur. Bu olayda tütün alım ve satımının elli yıllığına bir İngiliz'e verilmesi nedeniyle ulemadan güvenilir bir merci-i taklit olan Hasan Şirazi tütün içilmesini yasaklayan bir fetva verince Şah'ın hanımı dâhil tüm İran'da tütün bırakılmıştır. Sonunda Şah tütün tekeli Major Tolbat adlı İngiliz'e vermekten vazgeçmiştir (Erkilet, 2017:347).

Tütün İsyanından sonra 1905-1909 Meşrutiyet tartışmaları sırasında bir kere kez daha plana atılmıştır. Batıdan etkilenen aydınlar ulamadan destek isteyerek meşrutiyetin muvaffak olmasını sağlamışlardır. Meşrutiyet olaylarında Müçtehitlerden Tabatabaî ve Bihbihaî başkanlığında bin kadar ulema Kum'a giderek Şah vaatlerini yerine getirinceye kadar Tahran'a dönmeyeceklerini açıklamışlardır. (Erkilet, 2017:347-349).

Din adamları zorba hükümetle aşamalı bir şekilde mücadele etmenin yanı sıra devleti yasalara uygun bir şekilde hareket etmeye çağırıp, sömürgecilğe karşı mücadelede halka önyak olmuştur. Zorba devlete karşı koyma ve batının sömürgeciliğine karşı mücadele din adamlarının 1979 devrimine kadar ki süreçte temel programı haline gelmiştir. Orta yolu benimseyen din adamları batıdan ve nasslardan çıkardıkları yorumlardan yola çıkarak devletle iyi geçinmişti. Batılı muhalifler din adamlarının bu tarzını şiddetle eleştirmiştir. 1900'lü yılların başından itibaren başlayan mücadele başlangıçta ıslahatı talep eden bir hareket şeklinde olmuştur. Din adamları, sömürgecilik ve istibdada karşı gösterdikleri direnişler sonucunda ilkin Meşrutiyet İnkılabını (1905-1909) sonra da İran Devrimi'ni (1979)

gerçekleştirmiştir. Meşrutiyet zaferiyle insan hakları, özgürlük, oy kullanma, güçler ayrılığı, eşitlik, kanun ve adalet gibi yeni kavramlarla karşılaşmıştır. Bu durum toplumu iki ayrı kutba ayırmıştır. Birincisi; geleneksel bakış açıydı ki modernizme karşı İslamî ilkelerin yok olması endişelenmekteydi. İkincisi, Meşrutiyet ve Şeriat arasında uyumu öngören yenilikçi bir bakış açısı olmuştur (Basiretmenş, 1378:23). Bu fikri çatışmalar aynı zamanda iç ve dış muhaliflerin girişimleri ile Meşrutiyet'in kavranamamasına ve karşılıklı hakların doğru anlaşılması gibi sonuçlar doğurmuştur (Azeri Kummî, 1372:157). Pratik yönden Ruhaniler daha çok hidayet, irşat ve namaz kıldırma gibi görevleri omuzlamıştır. Yönetim ve idare konusunda isedin adamları açık tartışmalara girmiştir (Beheşt-i Sereşt, 1380:91, 97-98).

Rıza Şah ve Muhammed Rıza Şah dönemlerinde (1921-1979) Müslümanların sorunlarını hal etmek için idari işlere bazı din adamlarını koyulmuştur. Şahlar bu metotla din adamlarını kendi kontrolleri altına almayı hedeflemiştir. Şeyh Esedullah Mimkanî (ş.1349) gibi din adamlarına göre din adamları kötü gidişata dur demek için Şah'a karşı mücadele etmelidir. Bu mücadele, bir kenara çekilip devleti zalim ilan edip karşı çıkarak değil; devletle işbirliği içerisinde olup sömürgeci güçlere karşı süren bir mücadele olmalıydı. Ruhanilerin devlet işlerinden el etek çekmeleri seküler bireylerin iş başı yapmalarına ve Müslümanların bozguna uğramalarına sebep olacaktır. Mimkani, din adamlarının batı tarzı eğitimi öğrenmelerini istemiştir (Basiretmenş, 1378:25-28).

Ulema sınıfının 19 yüz yıl zarfında Şiiliğin Usûlî okulundan İran'a hâkimiyetinden dolayı, Usûlî okul 19 yüz yıl başlarından itibaren toplumda imtiyazlı bir konum kazanmıştır. Ulema sınıfı, 19 yüz yıla kadar toplumdaki konumu konusunda bir uzlaşmaya varamayıp üç okul çevresinde bölünmüştür: Ahbari, Usûlî ve Tasavvuf (ALGAR, 1990:26).

1. BÖLÜM

MEŞRUTİYET VE RIZA ŞAH DÖNEMİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ

1.1. MEŞRUTİYET HAREKETİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1905-1909)

İran'ın yakın tarihinde, ulemanın devletle ilişkisi, Tütün İsyanı, Meşrutiyet Hareketi ve İran Devrimi olmak üzere üç kritik kırılma noktası yaşamıştır. Din adamları ilk iki olayda etkinliğini yitirirken İran Devrimi'nin alt yapısını hazırlayan 1963 ve 1977 olayları ulemanın güçlenmesini sağlamıştır (Erkilet, 2017:346).

Devlet, Kaçarlar döneminde, din adamlarının gücünün artmasından endişe duyarak onların etkisini azaltmak istemiştir. Bunun için evlerinde mescit ve takke gibi mekânlarda faaliyette bulunmalarını engellemek gibi bir takım yaptırımlar uygulamıştır (Kesrevi,1385:65-70). Devlet bununla din adamlarını halk gözünde küçük düşürmeyi amaçlamıştır (Kesrevi, 1385:65; Devlet-Abadi,1362:207).

Zamanla ülkedeki başarısızlıkların artması, vergilerin yükselmesi neticesinde devlet yandaşı din adamlarının sayısında gün geçtikçe azalma meydana gelmiştir. Sonuç olarak devletten maaş alan din adamlarının sayısı oldukça azalmıştır. Bu da onları bağımsız ve minnetsiz bir konuma getirmiştir. Ruhanilerin tüccarlarla ilişkileri sıkıydı. Bu durum, yabancıların ülke yönetiminde aktif rol oynaması, bunun bir sonucu olarak esnafın yönetime kızmasına ve din adamlarıyla aralarındaki bağına daha da kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan yeni okulların kurulması askeri ve idari durumlar için okullardaki eğitim ve öğretimin yenilenmesi, din adamlarının elinde bulunan geleneksel eğitim metodunu ortadan kaldırmıştır. Dini azınlıklar için bazı okulların kurulması, dini olmayan yargılama kanunlarının değiştirilmesi ve batı yasalarından terimlerin hukuka girişi din adamlarını rahatsız etmiştir. Bu gelişmelerden en önemlisi de vakıflar idaresinin din adamlarının elinden alınıp Vakıflar Bakanlığı'na devredilmesi olayı olmuştur (Lambton,1379:174-179). Bu olaylar ulemanın gücünü son derece sınırlandırmıştır. Netice de ulema devletle karşı karşıya gelmiştir. Bu olayların bir neticesi olarak da Meşrutiyet olayları meydana gelmiştir.

Kaçarlar mali açıdan problemlerle mücadelede başarılı olmak için bir dizi imtiyazları yabancılara vermiştir. Yabancılara verilen bu imtiyazlar sonucu devlet kurumları hâkimiyetini kaybetmiş, gasp ve haksız kazanç oranları artmıştır (Katuzyan,1380:59,156-158).

Din adamları kendi makam ve mevkilerine yönelik yapılan haksızlıklar karşısında Kaçarlara karşı mücadele sürecinde en büyük rolü oynamıştır. Ayrıca sosyal yapı açısından Meşrutiyet İnkılabı'nın kurucuları olan esnaflar, pazarcılar, ziraatçılar, toprak sahipleri, aşiret ağaları ve din adamlarının çoğu aktif veya pasif bir şekilde inkılabıya sahip çıkmıştır (Katuzyan, 1380:60).

Yabancıların müdahalesi ile yapılan yerel baskı halk tabakasının tamamı için tahammül edilemez bir noktaya gelmiştir. Bu durumun neticesinde yönetimin devleti batıya sattığı düşüncesi meydana gelmiştir. Bu yüzden farklı guruplar bir araya geldi. Halk hükümetin zulmü karşısında herhangi bir dayanak bulmadığından din adamlarına sığınmıştır. Böyle bir durumda din adamları şer'i bir görev olan emr-î bil-ma'rûf nehiy ani'l-münker prensibini öne sürüp, adil bir hükümetin kurulması gerektiğine dayanarak halka önyak olmuşlardır. Yönetim, din adamlarının insanlar arasındaki nüfuzları nedeniyle halkın galeyana gelmesinden korktuğu için ulemayı dinlemekteydi. Bu durum ulemanın kâmil bir kudrete sahip olduğu anlamına gelmiyordu. Aksine din adamlarının açıklamaları sadece devlet kurumlarındaki işleyişin aksamasına sebep oluyordu (Lambton,1379:162,187).

1905 yılından itibaren özgürlük talebi dalgası daha fazla şiddetlenmiştir. Din adamları çatışmaların öncüleri haline gelmiştir. Amaçları Meşrutiyeti elde etmek ve Kanun-î Esasi'nin şekillenmesi için bir tür bir birlik oluşturmaktı. Elbette öncüler arasında bazı kimseler de güç elde etmenin peşindeydi. Bu kimseler için özgürlük talebinin en ufak bir ehemmiyeti yoktu. Bazı din adamları da merci-î taklitlerine muhalefet ederek sarayla beraber hareket ediyordu. Halk olayları batıdan gelen kimseler ve günlük gazeteler yoluyla dünya da olup biten olaylardan haberdardı. Kaçar Hanedanı kısmen Batı'yı benimseyen bir toplum oluşturmanın peşindeydi (Kesrevi,1385:59-62).

Başta din adamları arasında ikicilik ortaya çıkmış olsa da Kaçarlara karşı teori ve pratikte uyumlu hareket ediyorlardı. Bu süreçte halk, devlet kurumlarında çalışanların zulmüne karşı birleşmiş, yabancıların tecavüzüne maruz kalanlar ile

özgürlük talep edenlerin devlete karşı muhalif ulemayı desteklemiştir. Bu ulemanın Meşrutiyet sürecinde zafere ulaşmasına yardımcı olmuştur. Muhalif ulemanın bazı imtiyazlar elde etmesi neticesinde Şeyh Fazlullah Hemedani gibi devlet taraftarı olan bazı âlimlerde muhalefet tarafına geçmiştir (Basiretmenş, 1378:29).

Meşrutiyet zafere ulaşmasına rağmen kazanım ya da yasa elde edilmemiştir. Meşrutiyet talep eden hareketlerin asıl amacı hükümetin arzularının genişliğini sınırlandırmak ve bağımsız hukuk ilkelerine bağlı bir hükümet oluşturmayı hedeflemektir. Ancak bu şekilde hükümet sorumlu olabilecek ve sorunlara cevap verebilecekti (Katuzyan,1380:59).

Din adamları Meşrutiyet hareketinin rehberleri olmasına rağmen kendi aralarında hiçbir zaman görüş birlik içerisinde olamamışlar. Ulemadan bazıları kendi menfaatleri peşinde iken bazıları da kişisel rekabet ve makam talepleri için Meşrutiyet mücadelesine atılmıştır. Bazıları ise yeni hareketle Allah'ın hükümlerini yeryüzüne hâkim kılmak için mücadele etmiştir. Diğer bazıları ise parlamenter bir hükümetle zorba yönetimi sınırlandırmanın peşinde olmuştur. Bir kısmı ise batı medeniyetinin değil de batının bilim ve tekniği peşinde olmuştur. Din adamlarından bazıları da yeni bilim ve aydınlanmayı bizzat geleneksel akılcılık olarak görmüştür. Bunlar batının düşünce kaynaklarını ve yeni fikirlerini Kuran'da görmüştür. Bu yüzden din ile hükümetin kapsamı bir birine dâhil etmiştir (Lambton,1379:186). Din adamları her ne kadar doğu ve İslam kaynaklarından esinlenerek batıcılığa karşı mücadele etmiş görünseler de bizzat batının sosyal ve siyasi değerlerinden ilham alarak mücadele etmiştir (Katuzyan,1380:42).

Müzafereddin Şah'ın (1853-1907) emri ile meclisin kurulması ve Meşrutiyet Fermanı'nın çıkarılması ile beraber Sadrazam Meşürü'd-Devle tarafından bir heyeti seçim yasalarını yazmakla görevlendirilmiştir. Avrupa sistemlerine hâkim olan bu heyet seçim yasalarını düzenlemeye çalışmıştır. Heyettekiler son ana kadar Meşrutiyete muhalif olmuştur (Hidayet, 1363:189). Bunlar kendi taraftarlarını meclise koyup din adamlarını siyasetten düşürmeye çalışmıştır. Bu durum onlarla din adamlarının çatışmasına sebep olmuştur. Muhammed Ali Şah'ın² babası Muzaffereddin Şah'ın yerine geçmesi ile idari işlerde din adamlarına zorluk

²Kaçarlar Hanedanının Şahlarıdır.1896-1907 tarihleri arasında hükümdarlık yapmıştır.

çıkarmıştır. Tamamlanmış olan Kanun-î Esasi Şah'ın gücünü sınırlandırmış ve meclisin yetkilerini artırmıştır. Kanun-î Esasiye göre vekiller ve bakanlar artık meclise karşı sorumlu oldu. Eyaletlerde eyalet meclisleri devlet idarecilerinin kontrolünden çıkarılmasıyla Şah'ın birinci dereceden muhalifleri olan din adamları güçlerini artırmıştır. Mecliste onaylanan kanunları din adamlarının kendi aralarından seçtiği ve merci-i taklidi'n de onayladığı beş kişiden oluşan din adamları heyeti ile kontrol edildi (Hidayet, 1363:195-197).

Şah Muhammed Ali Kanun-î Esasi'nin bir taslağı konumunda olan anayasa taslağını imzalama taraftarı değildi. O, istemsiz bir şekilde din adamlarıyla işbirliği yapmış ve metni imzalamıştır. Bunu, iktidara gelmeyi hedefleyenleri ortadan kaldırmak için yapmıştır. O, din adamlarını bir araç olarak kullanıp sonra onları siyasetin dışına itmenin peşinde olmuştur. Sonrasında da onların arasına ayrılık tohumları ekmeyi planlamıştır. O dönemde Necef'teki merci-î taklit'ler arasında görüş ayrılıkları olmuştur. Necef'teki merci-î taklitlerden³Meşrutiyeti himaye edip şunu ifade etmişlerdir: şu anda şeriatın sahibi Gaip İmam olduğu için ve şeriat kuralları işlenmediğinden ister istemez zalim hükümdarlar hükmetmektedir. Onların arzularını, bencilliklerini ve zulümlerini engellemek için bir anayasanın olması daha uygun olacaktır (Beheşt-i Sereşt, 1380:163-171). Muhammed Ali Şah, merci-î taklit'lerin silahını İran'daki din adamlarına karşı kullanmak istemiştir. Kendi saltanatının sonuna kadar da bu politikayı sürdürmüştür. Kendisinden sonra hükümetin başına gelenlere de bu politikayı önermiştir. Muhammed Ali Şah'ın bu planın tutmaması ile müçtehit Şeyh Fazlullah ve taraftarlarından yardım istemiştir. Şeyh, Meşrutiyet hareketine katılmakla da din adamlarının teveccühünü kazanmamıştır (Kesrevi, 1385:328-329, 273).

Din adamlarından bir gurup, devletin gücünü sınırlandırmakla işlerin kendi ellerine verileceğini zannetmiştir. Fakat zamanla bu durumun aksi meydana gelmiştir. Meşrutiyet'in özgürlük ve eşitliği beraberinde getireceği ve toprak sahipleri ile din adamlarının aynı seviyeye geleceğini görememişlerdir. Din adamları önünde iki seçenekten birini seçmek zorunda kalmıştır. Bunlardan ilki özgürlük için menfaatlerinden vazgeçip Meşrutiyet taraftarları ile beraber hareket etmektir. İkincisi

³ Bunlardan bazıları; Ahund Molla Muhammed Kazimî Horosanî, Hacı Şeyh Abdullah Mazendarani, Hacı Mirza Hüseyin Tahrani'ydî.

ise kendi makam ve servetlerini koruyup Meşrutiyetten vazgeçmekti. Zamanla ileri gelenlerle orta sınıf din adamları Meşrutiyeti bir kenara bırakırken cami mollaları ve altsınıf din adamları Meşrutiyeti savunmaya devam etmiştir. Bu, üst sınıf din adamları için Meşrutiyet'i ekonomik bir renge bürünüp şeriattan uzaklaşmıştır (Kesrevi,1385:252, 259-260).

Şeyh Fazlullah'ın taraftarı olan gurup 1907'den sonra Meşrutiyet'in meşru olmadığını bahane edip onu geçersiz kabul etmiştir. Ona göre Avrupa tarzı Meşrutiyet ve Şiâ mezhebi iki farklı şeylerdir. Şiâ başka bir şeyin ruhuna tahammül edememiştir. Bu Meşrutiyet aceleyle açıklanmış müphem bir kavramdır. Sağlam bir temelle İslam'daki Meşrutiyet'in karşısında yer alamamıştır. Meşrutiyet siyasi alanda da net bir kavram olamamıştır. Çünkü veliahdın Meşrutiyet'le gelmesi gerektiğini açıklayan bir hükümetin muhtevasını ve formunu beyan etmemiştir (Katuzyan,1380:166).

Meşrutiyet ve muhalefet hakkında değinilmesi gereken diğer bir konu da Meşrutiyet ve yasaların özünde kanuni olma isteğidir. Özgürlük gibi Meşrutiyet taraftarlarının dikkat çektikleri diğer konular hakkındaki kavramlar batıcıların taleplerinden oluşmuştur. Batıcıların, özgürlükten kast ettikleri mana bir düşünceyi savunamama anlamında olmuştur. Bundan daha önemli istekleri, din ve siyasetin birbirlerinden ayrılması olmuştur (Basiretmenş, 1378:29).

Meşrutiyet cephesinin zayıf kaldığı bir diğer nokta da din adamlarıyla aydınların çatışması olmuştur. Din adamları ile aydınlar birbirleri ile torik ve pratik olarak çatışmıştır. Aydınlar, din adamlarını düşüncesizlikle ve gericilikle itham etmekteydi. Din adamları da onların düşüncelerini tamamen batılı, dinsiz ve inançsız düşünceler olarak kabul etmiştir (Basiretmenş, 1378:148).

İran, 1907 yılında kuzeyden Ruslar tarafından, güneyden de İngilizler tarafından işgal edilip üç kısma bölünmüştür (Abrahamian, 1391:9). İran'ın işgali Meşrutiyet'e darbe indirmek için gerekli atmosferi hazırlamaktaydı. Aynı yılda Muhammed Ali Şah, Rusya ve darbeye razı olmayan gurupların desteğiyle meclisi eleştirmiş ve muhaliflerine baskı ve eziyeti artırmıştır. Bu süreçte kargaşanın olmaması devletten kaynaklanmamıştır. Aksine Şah'ın taraftarı olan bazı din adamları ile Meşrutiyet öncüsü müçtehitlerden Tabatabai ile Behbahai'nin de içinde olduğu din adamlarının kan dökme taraftarı olmamalarından kaynaklanmaktaydı (Kesrevi,1385:459,590,659-666,680-683).

Darbeden sonra Meşrutiyet öncüleri zulüm ve haksızlığa uğramıştır. Meşrutiyet muhalif meşhur din adamlarından Tabatabai ve Behbehani sürgün edilip ev hapsine alınmış, Melikül-Mütekellimin ve Cihangir Sur İsrail ise öldürülmüştür. Tebriz mücahitleri isyan edip Tahran'a doğru hareke geçip meclisin tekrar açılmasını istemiştir (Beheşti Sereşt, 1380:201,205).

Muhammet Ali Şah bir taraftan isyanı bastırmakla uğraşırken diğer taraftan Meşrutiyet'e muhalefet eden din adamlarından yararlanmanın peşine düşmüştür. Hacı Seyyit Ahmet Hüsrev Şah Necef'te ki merci-î taklitleri Meşrutiyete karşı ayaklandırmak için Necef'e gitmiş, fakat muvaffak olmamıştır (Kesrevi,1385:165,390-391,823). Birkaç konu dışında dinlenmemiştir. Birinci derecedeki din adamları ve merci-î taklitler, Meşrutiyet'e muhalefet etmemiştir. Sadece alt tabakadaki bazı din adamları Meşrutiyete muhalefet etmiştir.

1909 yılında Gilan, Bahtiyari ve Tebriz Mücahitleri Tahran'a girip Meşrutiyet'i ihya etmeyi hedeflemiştir. Meşrutiyet'in Şeriata uymadığını bahane ederek farklı gurupları karşısına alan Muhammed Ali Şah, Şeyh Fazlullah ve taraftarları yenilmiş aynı yıl (1909) içerisinde Muhammed Ali Şah görevinden azledilmiştir. Yerine On İki yaşındaki oğlu Ahmet geçirilmiştir. Şeyh Fazlullah ise öldürülmüştür (Hidayet,1363:100-110).

1.2. MEŞRUTİYETTEN RIZA ŞAH'IN BAŞBAKANLIĞI DÖNEMİNE KADAR ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1909-1921)

Muhalifler ikinci meclisi Kasım 1909'da tekrar açmıştır. Hayatın normale dönebilmesi için birtakım girişimler yapılmıştır. Bunlardan bazıları; İran'ın yabancı güçlerin etkisinden kurtulması, bürokrasinin yenilenmesi, emniyetin sağlanması için askeri sistemin yenilenmesi ve İran'ın mali işlerini kurumsallaştırmak için müsteşarlar görevlendirildi. Meclis Mutediller ve Demokratlar olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Demokratlar sosyal düzenlemeleri Avrupa'daki sosyalizm akımına göre düzenlemeyi hedeflemekteydi. Mutediller ise toprak sahipleri ile aristokratların temsilcileri olmuştur. Gelenekselci din adamları da Mutediller safında yer almıştır. Din adamları, demokratların uygulamalarına karşı çıkmıştır. Bu uygulamalardan bazıları ergenliğe giren her erkek vatandaşın oy kullanması, toplumdaki bütün kesimlerin eşit olması, dinin siyasetten ayrılması, devletin dini yapıları gözlem

altında tutması, içinde kadınların da olduğu toplumun her kesimi için ücretsiz eğitim verilmesi, erkekler için iki yıl askerlik yapma, gün içerisinde on saatten daha az çalışmak, doğrudan vergilendirme sistemi, arazilerin çiftçiler arasında paylaşımı şeklindedir (Bahar, 1371a:5-9).

Mutediller, demokratlara karşı Meşrutiyet sisteminin güçlendirilmesi, zulmün karşısında en etkili engelleyici etken olan dinin korunması, özel mülkiyet, yardımlaşmanın din üzerinden topluma aşılması, küçük esnafa mali yardım yapılması, mülhirlere karşı mücadele etme ve şeriatı koruma gibi konuları savunmuştur (Beheşti Sereşt, 1380:273-365).

Bu iki gurubun çatışmaları arasında meclis ve kabineler ezildiği gibi ülkenin tüm eyaletlerinde de güvensizlik hâkim olmuştur. Ruslar, kendi menfaatlerini korumak için 1907'deki sözleşme gereği Aralık 1911'de ikinci meclisi tatil etmişti. Bu tarihten (1911) 1946 yılına kadar sürecek olan İngiliz işgali başlamıştır. Bu zaman zarfında yönetim, siyasi faaliyetlere de müsaade etmemiştir. Bu arada Ruslar ve İngilizler Meşrutiyet'in kazanımlarını yok etmenin peşindeydi. Bu iki ülke eyaletlerle işbirliği yaparak idari, askeri ve iskân işlerini ellerinde bulundurmaktaydı. Din adamları yüzde otuzluk oranla meclise sahiplendi. Yabancı işgalinden dolayı ülkedeki sıkıntılara çözüm üretmek için çoğunluğu din adamlarından olan ilmi bir heyet oluşturulmuştur (Beheşti Sereşt, 1380:273-365). Heyet on beş kişiden müteşekkil bulunmaktaydı (Devlet-Abadi, 1362a:311-312).

Ulema devlet ilişkileri hususunda üzerinde durulması gereken noktalardan biri de 1917-1921 yılları arasındaki meydana gelen *Ormancılar İsyanı*'dır. Bu isyan bir medrese talebesi olan Kuchik Han tarafından Rus ve İngilizlerin etkisini kırmak için başlatılmıştır. Ormancılar İsyanı bir çeşit eşkıya hareketi olup zengin toprak ağaları kaçırılarak ekonomik alt yapı finanse edilmiştir. Bu hareketin içinde İslamcılarının yanı sıra Marksistlerde harekette bulunmaktaydı. Hareketteki din adamları arasında ihtilaf çıkınca hareketin kontrolü Marksistlerin eline geçmiştir. Rusların geri çekilmesi ile rejim hareketin isyanını bastırmıştır. Kuchik Han, Gilan'a kaçıp orada çıkan bir fırtınada ölmüştür. İsyanın bastırılması Rıza Han'ı iktidara götüren ilk işaret olmuştur (Erkilet, 2017:350)

Din adamları, devlet ve demokratların yandaşları ile çatışmıştır. Bu süreçte saltanat, Meşrutiyet'in önüne geçerek onun arka planda kalmasına sebep olmuştur (Beheşt-i

Sereşt, 1380:273-75). Diğer bir ifadeyle Meşrutiyet Devrimi'ni yapan gurupların kendi aralarındaki çatışmalardan dolayı yabancılara ve eski sistem savunucularına karşı elde ettikleri kazanımları kaybetmişlerdir. Birinci dünya savaşının başlaması ile İran'ın müttefik (Rus ve İngiliz) devletler tarafından işgal edilmesi ile meclis kapanmıştır. Ülkenin işgal edilmesi sonucu boğucu bir hava hâkim olmuştur. Müttefikler, asi kabileleri ayaklandırıp onlar vasıtasıyla halka güç devşirmeye çalışmıştır. Ruslar, kendi taraftarlarını korumak amacı ile kuzeyde askeri güç oluşturmaya girişmiştir. İngilizlerde güneyde benzer girişimlerde bulunmuştur. Din adamları, Radikaller ve Mutediller arasındaki problemlerde düzensiz bir şekilde bazen Rusları bezen de İngilizleri savunmuştur (Abrahamian, 1391:100-104).

İngiltere'nin kontrolünde 1919'da muhaliflerin ve din adamlarının isyan etmesine sebep olan bir sözleşme imzalanmıştır. Sözleşmeye göre, İran'ın toprak bütünlüğünü onaylanmış, İran'ın birinci dünya savaşındaki zararının telafi edilmesine karar verilmiştir. Fakat bu pratiğe geçememiştir. Aksine İngiliz yetkililer daha geniş alanda görevlendirilip askeri sistem İngilizlerin gözetimi altında yeniden düzenlenmiştir. İran, İngiltere'den borç almış, gümrük işleri iki tarafın yönetimi altında idare edilmiştir (Abrahamian, 1391:22-23).

Din adamları, 1919 sözleşmesi neticesinde devlete muhalif olan guruplarla birleşip Meşrutiyet dönemindeki gibi devlete karşı muhalefete girişmiştir. İsfahanlı Hacı Cemal Bey, Müderris Seyyit Hasan ve Hoy Şehrinin Cuma İmamı bu sözleşmeye karşı çıkanlardan bazılarıdır. Zikredilen bu son iki kişinin girişimleri birbirleri ile irtibatlı olmuştur. Fakat Müderris sonradan sözleşmeyi yapan Başbakan Vesiku'd-Devleh'nin taraftarları arasına katılmıştır. O, Vesiku'd-Devleh'yi İran'da emniyet ve güvenliği sağlayan bir veya birkaç kişiden biri olarak görmüştür. (Abrahamian, 1391:315-316).

21 Şubat 1921 tarihinde Kazvin'deki Kazak garnizonu komutanı General Rıza Han üç bin asker ve on sekiz makineli tüfekle Tahran'ı ele geçirerek darbeyi başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir (Abrahamian, 2014:85).

1.3. RIZA ŞAH'IN DARBE DÖNEMİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1921-1928)

Rıza Şah, Şubat 1921'de İngilizlerin yardımıyla darbe yapmış ve yönetimi devralmıştır (Abrahamian, 2014:85-87).

Ekim 1918 Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nin ardından Rus kuvvetleri İran'dan çıkmıştır. İngilizler, alanı İran'daki kadim düşmanlarından boşalmış gördüklerinde, onların tekrar geri dönmeleri için Rıza Şah'a destek vermiştir. İngilizlerin büyük menfaatlerinin bulunduğu 1919 antlaşmasının, Meşrutiyet meclisi tarafından iptal edilmesi, İngilizleri, İran coğrafyasında kendilerine bağlı bir devlet kurma düşüncesine sevk etmiştir. Rıza Şahı desteklemek, İngilizler için İran'a hükmetmenin en kestirme yoluydu. Rıza Han, evvela başkent emniyetinden sorumlu bir memur olarak, sonraki merhalede savaş bakanı olarak, daha sonra da başbakan ve en sonunda yeni Pehlevi saltanatının kurucu Şah'ı olarak İngilizler tarafından desteklenmiştir (Sullivan, 1374:52-53).

Rıza Şah, din adamlarının onayını almak için kendisini 1906'da oluşturulan Kanun-i Esasi'nin içeriğine bağlı olarak göstermiştir. Hatta buna bağlı olarak ilk icraatlarında yüksek makamlardaki merci-i taklitlerin desteğine ihtiyaç duymuştur (Devlet-Abadi, 1362b:289;Beheştî Sereşt, 1380:347-353). Rıza Şah'ın dini merasimlere katılması, Kum'daki medreseleri ziyaret etmesi, halkın güvenini kazanmasında etkili olmuştur. İranlıların "havza" dedikleri din ilimleri merkezine maddi yardımları ile askeri merkezlere din adamlarının tayin etmesi onu halkın gözünde dindar göstermiştir. Rıza Şah güçlendikten sonra dini oluşumlara bakış açısı ve desteklediği gruplar değişmiştir. Rıza Şah, İran'ı yavaş yavaş Avrupalılaştırmayı hedeflemiştir. Bu yüzden din adamlarından uzaklaşıp verdiği sözlere riayet etmemiştir (Abrahamian, 1391:107-117).

Rıza Şah ilk olarak orduyu güçlendirmek suretiyle Meşrutiyet taraftarları ile dini, milli ve komünist isyanları bastırmıştır. O, bununla kalmayıp mevcut radikal dini grupları (Hizb-u Islah Taleb ile Tecdit Hareketi) birbirine düşürüp kargaşa ortamından istifade etmiştir. Rıza Şah, önündeki en büyük engel olan meclisi etkisiz hale getirmek için meclisteki dört grubu birbirine düşürmüştür. Bu guruplardan ilkinin öncülüğünü din adamları, tüccarlar ve toprak sahibi muhafazakârlardan oluşan Islahatçı Partiy'di (Hizb-u Islah Teleb). Bu guruptan olan dönemin önemli din

adamlarından merci-i taklit Seyyid Hasan Müderris ve dinin siyasetten ayrılığını kabul etmeyen ve kendisi de bir din adamı olan Aşti Napezir bu grubun sözcüleriydi. İkinci grup ise, üyeleri çoğunlukla eğitilmiş ve orta sınıfa mensup olan Tecdit Hareket'i idi. Bu grup, Rıza Şah'ın desteğine sahipti ve Meşrutiyet sürecinde etkin rol oynayan demokratlar da bu guruba üye olmuştur. Bu guruptakiler, ıslahatların din adamlarının yardımıyla değil belki onların işten uzaklaştırılmasıyla mümkün olacağı düşüncesinde olmuştur. Tecdit Hareketi; dinin siyasetten ayrılmasını, ekonominin geliştirilmesini, merkeziyetçi yönetimi, ülkenin sanayileşmesini, kadın özgürlüğü ve Avrupa kültürünün yaygınlaştırmasını istemekteydi. Meclisteki üçüncü ve dördüncü gruplar ise sosyalist ve komünist gruplardan oluşmuştur. Bunlar ise; tarım reformu, servetin dağıtımını, merkezi hükümetin güçlendirilmesini, din ve ırk ayrımının yapılmaması, toplumdaki bütün tabakaların eğitimi, iş saatlerinin sınırlandırılması, toplanma, gösteri ve öğütlenme hakkı gibi hakları talep etmiştir. Bu gruplardakilerde din işlerinin devlet işlerinden ayrılmasını da istiyordu. Sosyalistler silahlı eylemler düzenlerken komünistler ise daha yumuşak ve propaganda dayalı bir politika izlemiştir (Abrahamian, 1391:107-117).

Rıza Şah'la mücadele eden en etkin gurup Ayetullah Müderris'in başkanlığını ettiği din adamları ve tüccarlar grubuydu. Bunlar, diktatörlük ve yasalara aykırılığından dolayı onun azlını istiyordu (Bahar, 1371a:57).

1923 Haziran'da dördüncü meclisin iki yıllık döneminin bitmesiyle din adamları bir şey yapamamıştır. Sonunda da ulemaya olan fazla muhalefet ve meclis arasındaki parçalanmışlık Rıza Şah'ın yerini sağlamlaştırmıştır. Beşinci meclis Rıza Şah'ın iştirakiyle Şubat 1924'teki seçimde çalışmasına başlamıştır. Rıza Şah'ın taraftarları meclise girip onu başbakan ve hükümet başkanlığına getirmiştir. Artık Başbakan olarak anılan Rıza Şah ilk icraat olarak genel askerlik hizmeti tezkeresini meclise sunmuştur. Bu tezkere din adamlarının muhalefetiyle karşılanmıştır. Örneğin, Müderris; bu tezkerenin gençleri batıcı ve dine zıt eğiteceğini ifade etmiştir. Bazı müçtehit ve merci-i taklitlerde genel askerlik hizmetini İslam ve Şia'ya zıt görüp ona muhalefet etmiştir. Fakat Şah'ın meclisteki taraftarları çok olduğu için tezkere onaylanmıştır. Bu tasarı ile eş zamanlı olarak İran'da yürürlükte olan Kameri Takvimin (İslami takvim) yerine Miladi Takvim'in geçirilmesini de onaylanmıştır (Abrahamian, 1391:121-122).

Müderriş, dini grubun sözcüsü olarak beşinci meclisteki din karşıtı çalışmalara direnip insanları caddelere dökerek itirazlarını dile getirmiştir. Başbakan, ilk itirazları önemsemeyip rejimin değişimini de mecliste oya sunup değiştirmek istemiştir. Fakat meclisteki bu yasa tasarısı Ayetullah Müderriş'in, sebep olduğu muhalefetin şiddetli tepkisi ve gösteriler yüzünden engellenmiştir. Tahran'daki dini liderler ve cuma imamlarının halkı itiraz için harekete geçirmeleri, cumhuriyet tasarısının onaylanmamasında büyük bir rol oynamıştır. Müderriş, Şah'ın cumhuriyet rejimini diktatörlük için bir araç olarak kullanmasından endişelendiği için Şah'a karşı çıkmıştır (Bahar, 1371b:69-70).

Ayetullah Müderriş, hakiki cumhuriyete muhalif olmadığını, hatta İslam'ın ilk dönemlerindeki hükümetlerin, cumhuriyet rejiminin meşruiyet'ine açık bir kanıt olduğunu fakat Rıza Şah'ın kurmak istediği cumhuriyetin millet iradesi üzerine bina olunmadığını ve diktatörlükten başka bir şeyi getirmeyeceğini ifade etmiştir. Rıza Şah cumhuriyete ulaşmada başarısızlığını gördükten sonra bir defa daha Kum'daki merci-i taklitlere yönelmiştir. Dindar bir şahsiyet olmayan Rıza Şah, yasaları onaylarken dindar kesimden taban kazanmak maksadıyla dini liderlerin görüşlerini yasaları onaylarken bir süreliğine göz önünde bulundurmuştur. Rıza Şah devletin yönetim daireleri ve askeri garnizonları İslamî kânunlara uymaya zorlamıştır. Gayri İslamî eğlence merkezleriyle kumarhaneleri kapatmıştır. Bakanlar Necef'te bulunan Şii İmamların kabirlerini ziyaret etmek için Irak'a yolculuk etmiştir. Düşük dereceli din adamlarını kazanmak için ise onlara para verip, onları kazanmanın peşinde olmuştur (Devlet-Abadi, 1362b:292-364).

Rıza Şah, Kum'a ve Necef'e yaptığı ziyaretlerinde cumhuriyet kurmayı hedeflemediğini açıklamıştır. Bu şekilde kendi başkanlığı için merci-i taklitlerden destek almanın peşine düşmüştür (Bazargan,1363:179).

Ayetullah Müderriş dini nüfuzun azalmaması için merci-i taklitlerden, kendisini devlete muhalefetten etmekten alıkoymamalarını istemiştir. Fakat Müderriş her zamanki gibi devlet aleyhindeki söylemlerine devam etmiştir. O, başbakanın azli için bir gensoru vermek peşinde olmuştur. Müderriş'in hükümet aleyhindeki faaliyetleri beşinci meclis süresince yani yaklaşık iki yıl sürmüştür (Abrahamian, 1391:710).

Rıza Şah, 1921 yılı Şubat ayındaki darbeden sonra pratikte genelkurmay başkanı ve bunun doğal bir sonucu olarak ülkenin birinci adamı olmuştur. Fakat bu durum onu

memnun etmemiştir. O, genelkurmay tasarısını mecliste onaylayıp yasallaştırarak muhalifleri kesin bir şekilde mağlup etmek istemiştir. Rıza Şah tasarımın Şubat 1925'te mecliste onaylamasından sonra saltanata giden süreci hızlandırmıştır. Ülke güvenliği ve isyanlar konusunda tedirgin olan Müderris bile bu tasarıya onaylamıştır. Devlet bu yolla muhaliflere bir takım imtiyazlar vermiştir. Mesela, Müderris uygun gördüğü bazı insanları kabineye almıştır. Fakat Müderris Avrupa seferinde olan Ahmet Şah'ın ülkeye dönmesini isteyince meclis buna karşı çıkmıştır. 1925'te Kaçarların tahttan indirilmesi için faaliyetler şiddetlenmiştir. Grevler, imza kampanyaları ve Kaçarların azli için Rıza Şah'ın evine gidip onu, buna davet etmeler baş göstermiştir. Bu olayların hepsi onun kendi tahrikiyle, yandaşları tarafından yapılmıştır. Yapılan propagandalar, Rıza Şah'ın ülkeye olan hizmet ve başarılarını, Kaçarların bozgunculuğunu hatırlatma babında olmuştur. Sonunda Şah taraftarları 30 Ekim 1925'te meclis üyelerine yaptıkları baskı neticesinde Kaçarların azli için oy kullandırmıştır. Ayrıca, meclis kurumlarının oluşturulması ve memleketin durumunun belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Rıza Şah'ın adamlarının yoğun müdahaleleriyle oluşan yeni meclis, 12 Kasım 1925'de onun saltanatını onaylamıştır. Bu süreçte Ayetullah Müderris ve taraftarlarının karşı çıkışları bir sonuç vermemiştir (Abrahamian, 1391:69-86). Diğer taraftan Necef ulemasından Seyyid Ebü'l-Hasan İsfehani ve Mirza Muhammed Hasan Naini, Rıza Şah'ın saltanatını desteklemiştir (Bazargan, 1363:179). Rıza Han hükümetini güçlendirdikten sonra İslam'a ve din adamlarına muhalif olmaya başlamıştır (İmam Humeynî,1378:103).

Beşinci meclis sonrası Rıza Şah'ın isteği üzerine saltanatı döneminde meclis seçimleri yedi defa daha yapıldı. Bu seçimlerde meclise çoğunlukla onun taraftarları girmiştir (Devlet-Abadi, 1362b:417). On İkinci meclis Rıza Şah'ın düşürülmesinden iki ay sonra 10 Eylül1941'de kapatılıp on üçüncü meclis Muhammed Rıza Şah'a bırakılmıştır. Bu meclisin seçimi onun babası döneminde yapılmıştır.

Ayetullah Müderris, altıncı meclis döneminde de hükümete olan muhalefetine devam etmiştir. Fakat 7 Ekim 1928 yılında yedinci meclisin çalışmaya başlamasıyla tutuklanıp Haf'a sürgün edilmiştir. Sonraları pasifleşen Ayetullah Müderris 30 Kasım 1937 Kaşan'da ölmüştür. Işatçı Parti'nin (Hizb-u Islah Teleb)Tahran'daki diğer ateşli sözcüsü Hacı Ağa Cemal İsfahani ise görevden ayrılıp evine çekilmiştir.

1.4. RIZA ŞAH'IN OTORİTERLİĞİ DÖNEMİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1927-1941)

Genel olarak bu dönemde ulema oldukça zayıflamıştır. Rıza Şah ise günün zirvesine ulaşmıştır. O gücünü üç temel üzerinde kurmuştur: Bürokrasi, ordu ve saray (Abrahamian, 1391:126). Bunlar sayesinde Rıza Şah ülke siyasetinde tek karar mekanizması olmuştur. Rıza Şah şiddetli bir baskı sergileyip her türlü özgürlük talebi etkinliklerini yasaklamıştır. Eleştirel gazeteler, parti çalışmaları ve işçi konfederasyonlarının çalışmaları, yasaklanan faaliyetler arasında yer almıştır. Devlete muhalefet, Meşrutiyet veya özgürlük talebinde bulunma gibi davranışlar sergileyen kişi veya guruplar, zorunlu göçe tabi tutularak güçten düşürülmüştür (Cami, 1381:66). Bu gelişmeler sırasında Şah Rıza'ya karşı kayda değer bir direniş meydana gelmemiştir. Ülkenin herhangi bir yerinde ortaya çıkan küçük bir muhalefet veya direniş şiddetle bastırılmıştır. Genel olarak emniyetsizlik ve tehdit onun zorba hükümetinin ayakta kalmasını sağlayan iki unsur olmuştur. Baskı, korku ve idamların artmasıyla devlete olan nefret daha da artmıştır (Sadık Kâr, 1374:106-107).

Devletin şiddetli baskıları, muhaliflerin hareket sahasını çok daraltmıştır. Şah Rıza bizzat kendisi muhalifleriyle yüzleşip düşmanlarını iyi tanımaktaydı. O halk tarafından desteklenmediği için emniyetini sağlama almıştır. Böylece otoritesini güvence altına almıştır. Rıza Şah, İran'da esaslı reformlar yapmıştır. O bu reformlarla İran'ı; din adamlarının nüfuzundan, milli ve aşiret karışıklıklarını bastırarak ve Avrupa tarzı eğitim müesseseleri kurmayı amaçlamıştır. O, ülkeyi Batılılaştırmanın peşinde olmuştur. O, batıcılık hayaline ulaşmak için ise; dini bir kenara atıp laikliği getirmek, kabileciliği ortadan kaldırmak, nasyonalizm, eğitimin ülkede yaygınlaştırılması ve devlet sermayedarlığı projelerini ortaya atmıştır (Katuzyan,1380:201-202).

Rıza Şah, din karşıtı programı iki aşamalı olarak yürürlüğe koymuştur. İlk aşamada din dışı tebligatın yaygınlaştırılması, ikinci aşamada ise; halkı dini özünden uzaklaştırıp öz yerine dinin kabuğuna yönlendirmeyi planlanmıştır (Haşimi Refsencani,t.y.:8-9). Birinci aşama daha çok Rıza Şah döneminde ikinci aşama ise; onun oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde sürdürülmüştür.

Rıza Şah ilk adımda dini hareketleri, dini yas merasimlerini, ravza okuyuculuğu⁴ gibi etkinliklerin yasak olduğunu ilan etmiştir. Bu şekilde, dini mekânlarda bir araya gelme imkânı sınırlandırılmıştır. Kumar ile içki satışı yapılan yerleri serbest bırakmıştır. Dergilerde dine aykırı konular yayımlanmasına izin vermiştir. Bu gelişmeleri meclis onayından geçirerek yasallaştırmıştır. İnsanları dini amellerden uzaklaştırmak için eğlence karnavalları tertiplemiştir. Dinile zıtlama çok ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Aşure günü dahi, dansçılar ve karnaval kamyonları şehirlerde dolaşmıştır (Beheştî Sereşt, 1380:146-151).

Devletin bu icraatları karşısında din adamlarının itiraz sesleri yükselmeye başlamıştır. Fakat Rıza Şah'ın şiddetli baskıları ve geniş propagandaları kendisine karşı çıkanları alay konusu etmişlerdir. Din adamlarının 1927 yılındaki protestoları devletin eline fırsat vermiştir. Bu tarihten sonra din adamlarının yakalanıp sürgün edilmesi normal bir vaka haline gelmiştir (Sadr, 1364:307-311). Rıza Şah, din adamlarını inzivaya çekirme siyasetini sürdürüp dini Şiarlarla savaşmıştır. Dindar olmayı alay konusu edip ilim havzasındaki ulemayı, devlete bağlı din adamlarını yetiştirmeleri için baskı altında tutmuştur. Dini medreselerin sayısı şiddetle azalmıştır (Basiretmens, 1378:122-133). Humeynî'nin söylemine göre (o zaman kendisi de Kum ilim havzasında bulunmaktaydı) havzanın öğrenci sayısı 1400'den 400'e düşmüştür. İlim havzasında siyasi konularda konuşmak ve bu konulara itiraz etme imkânı kalmamıştır (İmam Humeynî, 1369j:128).

Mescit ve dini medreselerin bazıları zamanla, bakımsızlıktan ya tahrip olmuş, ya da evsiz ve dilencilerin meskeni haline gelmiştir. Dini mekânların bazıları ise yeni okullara dönüştürülmüştür. Aynı şekilde şehrin ortasında yer alan imamzadeler⁵ ile eski kabirler, park ve dinlenme yerlerine dönüştürülmüştür (Mustafî, 1343:244-251).

Rıza Şah tarafından Eğitim Bakanlığı'nın kurulması, ilmi havzalara karşı yapılan diğer bir icraattır. Eğitim Bakanlığı daha çok batı kültürünün tanıtım ve propagandası için çalışmıştır. Kimlik kartlarının çıkarılmasından sonra zorunlu askerlik hizmetinin yolu açılmış olup din adamları da bu hizmete dâhil edilmiştir. Din adamları

⁴İran'da Kerbela Şehitlerini anmak için oluşturulan meclislerdir. Bu meclislere Ravza adı verilmiştir. Bu gelenek yüz yıllar boyu devam etmiştir.

⁵İmamiyye Şiasın'de İmam kabul edilen ve bunların neslinden olduğu inanılan kimseler vefat ettikleri yerlerde defnedilmiştir. Bu yerler zamanla türbelere dönüşmüştür. İran'da halk bu tür yerlere çok teveccüh göstermektedir.

istediklerinde sınavlara katılıp gerekli başarıyı gösterdikten sonra Eğitim Bakanlığı'nın kontrolünde eğitim işlerinde çalışabilecekti. Bu durum görünüşte pek sakıncalı görünmese de arka planda din adamlarının kutsiyetine ve bağımsızlığına büyük bir darbe indirmiştir. Din adamlarını devlete bağlı maaş alıcılar konumuna getirmiştir (Recebi, 1386:148-149).

İsveç'te hukuk eğitimi almış olan Ali Ekber, 1927 yılında Adalet Bakanı olarak atanmıştır. O, yeni usul ile öğrenim görmüş hâkimleri, din eğitimi almış olan kadıların yerine geçirmiştir. İslam'la zıtlık teşkil eden İtalya ve Fransa hukukunu, yargının temel kaynağı haline getirmiştir (Sadr, 1364:288-290). Ülkenin her yerinde yeni mahkemeler oluşturmuştur. Şer'i mahkemelerin yetkisini ise; sadece evlilik ve boşanma gibi konularla sınırlandırmıştır. Zamanla bu yetkiler dedin adamlarından alınıp devlete bağlı noter ofislerine devredilince din adamlarından bazıları devletin bürokrasi kadrolarına geçmiş, bazıları ise evlerine çekilmiştir.

Rıza Şah, Vakıflar İdaresi'ni din adamlarından alıp devletin kontrolüne geçirmiştir. Din adamları, daha önceleri vakıfları koruyup nezaret etmekle mali gelirlerinden faydalanmaktaydı. Din adamlarının ellerinden yetkilerinin alındığı bir diğer önemli alan ise arazi ve diğer muamelelerin kaydedilmesi işlemlerinin ellerinden alınması olmuştur. Bütün bunlar din adamlarından alınıp devletin noter ofislerine devredilmiştir (Abrahamian, 1391:197).

Rıza Şah, 1934 yılında Türkiye'ye bir yolculuk yapmıştır. Türkiye'de Atatürk'ün Türkiye'yi modernleştirme çabalarına şahit olmuştur. Bu yolculuk, onu psikolojik olarak çok etkilemiş ve İran'a döndüğünde, kendisini bütünüyle reformlara vermiştir. O tesettürü yasaklayıp askerlik hizmetini genelleştirmiş ve tüm İranlılar için tek tip elbise ile şapka takma zorunluluğu getirmiştir. Bu reformlar halkta rahatsızlık meydana getirmiştir (Sadr, 1364:302;Devlet-Abadi, 1362b:431). Bu reform siyaseti, 1934 yılından önce de olmuştur. Fakat Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti dönüşünden sonra daha ciddi bir şekilde uygulanmıştır (Sadr, 1364:291-292). Halk, bu duruma tepki göstermiştir. Kadınlar evlerine çekilmiştir. Resmi kıyafetin ötürü resmi dairelere başvurular azalmıştır. Hatta bazıları umumi mekânlarda, eski kılıklarıyla bulunmaya devam etmiştir (Sadr, 1364:306). Ulemanın bir kısmı açıkça kılık kıyafet kanununa muhalefet ederek umumi yerlerde dini kıyafet giymeye devam etmiştir.

İran toplumunun yüzde sekseni göçebe ve köylülerden oluşmaktaydı. Bunların arasında tek tip elbise ve kadınlara tesettürü yasaklama projesinin icrası mümkün olmamıştır. Şah, batı karşısında aşağılık kompleksine girmiştir. Din adamlarının çalışma alanlarına diğer bir darbe de 1937 yılında kurulan *Vaaz ve Hutbe Kurumu*'ndan gelmiştir. Bazı din adamları, reformların propagandasını yapmaları için bu kurumda istihdam edilmiştir. Bu kurumun kurulması ile minber ehli olan din adamları, ya bu kuruma üye olmaya zorlanmış ya da din adamlığını bırakma noktasında baskı altına alınmıştır. Bazı din adamları reformları desteklemiştir. Ayetullah Şeriat Sengali ve Seyyid Ahmed Kesrevi mümkün olan her yolla İslam'ı batı kültürüyle uzlaştırma çabalamıştır (Basiretmenş, 1378:95-97;Recebi, 1386:154-155). Dinin (İslam) etkisizleştirilmesine paralel olarak Zerdüştler ve Zerdüşt dini desteklenip bu dinin tebliği için bazı çalışmalara gidilmiştir.1939 yılında devlet eliyle kurulan,halk tarafında pek de desteklenmeyen *Düşünce Eğitimi Kurumu* kurulmuştur. Bu kurum İran'ın eski dini olan Zerdüştlüğün propagandasını yapmak ve İslam dinini kötülemek için kurulmuştur. Bu kurum ülke genelindeki şubelerinde eski İran'a yönelik, Fars edebiyatı, İran'ın dünya medeniyetine hizmetleri, Fars milliyetçiliği, hurafelerle mücadele, kadının topluma katılması ve yasalara saygılı olmayı programına almıştır (Basiretmenş, 1378:9-107).

Düşünce Eğitimi Kurumu'nun, ülkenin bütün kültür işlerinde var olan temel öğretisi, kadim İrancılık, milliyetçilik, Şahlık rejimine övgü ve laikliği savunmak gibi dönemin rejiminin siyasi ve idari ideolojisinin bir ürünü olmuştur. Rejimin kültürel çalışmaları, geniş bir halk kitlesini de dine karşı lakayt hale getirmiştir.

Rıza Şah, birçok din adamını toplumsal işlerden alıkoyup evlerine dönmelerini sağlamıştır. Halkta Rıza Şah'ın icraatlarına karşı bir memnuniyetsizlik meydana gelmiştir. Rıza Şah'ın icraatları, halkı olanlara karşı umursamaz bir hale getirmiştir (Basiretmenş, 1378:9-107).

Rıza Şah'ın ulemayı pasifleştirmek için geliştirdiği bir diğer reform da 1927'in başlarında başlayıp onun 1941 yılındaki saltanatının sonuna kadar süren *Eğitim Reformu*'dur. Rıza Şah bu reformlarla Şahlık rejimini, milliyetçiliği ve Avrupalılaşmayı güçlendirmek istemiştir. Bu hedefine ulaşmak için de eski usul okulların faaliyetlerini sınırlandırmıştır. İlkokul ve ortaokul düzeyinde karma eğitim kurumları açmıştır. Kolej ve liselerde de karma eğitim sistemi oluşturmayı planlayan

Rıza Şah'ın ömrü bu isteği için yeterli olmamıştır. Genel okulların yanında dini azınlık okulları ile ülkedeki yabancılar için de yabancı okulları açmıştır. Fakat Rıza Şah'ın milliyetçilik siyaseti bu okulları 1940 yılında kapatılmasına sebep olmuştur. O, okulların ders programlarından Kur'an ve Şeriat derslerini çıkarmıştır. Dini okulların zayıflatılması ile din adamlarının gücü de zayıflatmıştır (Kerunin,1383:199-200).

İran toplum yapısından ve gerçekliğinden uzak olan bu programsız reformlar ulema ile halkın memnuniyetsizliğine sebep olmuştur. Fakat baskı atmosferi, halka mücadelede önderlik yapacak bir şahıs ya da bir hareket bulunmaması, ulemanın siyasette pasif kalması gibi nedenlerden dolayı halk da tepkisiz kalmıştır. Milliyetçiler, hükümet taraftarı olmuş, din adamları ile Marksistler ise ezilmiştir. Olayların bizzat Şahidi olan Lambton'un bildirdiğine göre İran toplumu, sınıfsal, kültürel, iktisadi ihtilafların yanı sıra mutaassıp din adamlarıyla dolu bulunmaktaydı. Rıza Şah'ın ağır vergi yükü ve aşırı batı yanlısı olması sıkıntılı bir hal almış olup ulemanın itirazlarını artırmıştır. Hacı Ağa Nurullah-î İsfehani'nin 1927'deki hareketi, Rıza Şah'ın batıcılık siyasetine yapılan ilk itiraz olmuştur. İsfehani, beraberindeki diğer bazı din adamlarıyla birlikte "*İsfahan İslam İttihadı*" adıyla bir cemaat kurmuştur. Kum'a yolculuk yaparak ve mektuplarla tüm İran'daki dini ulemanın kendi hareketine bağlanmalarını istemiştir. İsfehani'nin Kum'da gördüğü ilgi Meşhet, Şiraz ve Tahran gibi bazı şehirlerin hareketlenmesine sebep olmuştur. Bunlar, Rıza Şah'tan reformlarının düzeltilmesini ve Meşrutiyet yasalarıyla yönetilmeyi istemiştir. Fakat hareketin lideri olan İsfehani'nin hemen o yılın aralık ayında ölmesi hareketin lidersiz kalmasına ve dağılmasına neden olmuştur (Abrahamian, 1391:271-273).

Rıza Şah'ın 1934'te Türkiye'den dönüşüyle, giyim ve tesettür konularındaki icraatları nedeniyle Şiraz ve Tebriz'deki bazı merci-i taklitlerin tepki göstermesine sebep olmuştur. Bu protestolar onların tutuklanmalarına sebep olmuştur. Meşhet'teki protestolar giderek şiddetlenmiştir. Din adamları ve halk Meşhetteki Gevherşad Mescidinde bir araya gelip hükümet aleyhinde gösteride bulunmuştur. Bir merci-i taklit olan Hacı Ağa Hüseyin Kumî, protestoların kuvvetini Şah Rıza'ya iletmek için Tahran'a gidince ev hapsine alınmış sonra da Irak'a sürgün edilmiştir (Recebi, 1386:146). Bu olay sonrasında Şeyh Muhammed Taği Behlül, halkın heyecan ve

şevkinden faydalanarak halkı tekrar protestolara ikna etmiştir. Halk ikinci defa Gehverşad karşısında toplanmıştır. Fakat protesto, şiddetle bastırılmışve200 kişi yaralanmış, 100 kişinin de öldürülmesi ile sonuçlanmıştır (Abrahamian, 1391:139-140).Bu olaydan sonra ülke çapında din adamlarına yönelik büyük bir operasyonu gerçekleştirilmiştir. Din adamları çoğunlukla hapse atılmış, bazıları da idama mahkûm edilmiştir. Meşrutiyet'in son bulması Rıza Şah'ın güçlenmesini ve din adamlarının inzivaya çekilmesini beraberinde getirmiştir.

Rıza Şah devrinde din adamları saldırı ve savunma siyasetini, siyasi rollerinin ifası için yapmıştır. Bu devrede siyaset, yabancı bir iş gibi görülmüş ve din adamlarının siyasetten uzak ve habersiz kalmaları bir fazilet olarak kabul edilmiştir. Bu durum din adamlarının siyaset ve devlet hakkındaki bütün fikhî söylemlerinin durdurulmasına ve bir şekilde Meşrutiyet öncesi fikhî meselelere dönülmesine neden olmuştur. Meşrutiyet sonrasında meydana gelen bazı siyasi başarısızlıklar din adamlarının Meşrutiyetle ilişkilerini kesmesine ve eskisi gibi ferdi olarak fikhin işlevsel olmayan boyutlarıyla uğraşmalarına sebep olmuştur. Rıza Şah döneminde İran'ın en büyük dini mercii Şeyh Abdülkerim Hairî idi. O, taraftarlarının şiddet gösterilerine mani olmuş ve onları sabra davet ederek kendisini, siyasi ve toplumsal olaylardan uzak tutmuştur (Furâtî,1390:103-104). Böylelikle din adamları kendisinden yenilik ve modernite kokusu gelen her şeyden uzak durmuştu(Kerunin,1383:199-230 ve sonrası).Sonuç olarak kendi zamanının durumundan habersiz ve kendi Risâlet görevine kayıtsız kalmıştır (Âl Ahmet, 1380:81-82).

Kısacası Rıza Şah'ın yirmi yıllık hükümeti döneminde din adamları aleyhine yapılan icraatlar neticesinde, din adamları işlevselliklerini büyük ölçüde yitirmiştir. Rıza Şah saltanatının son yıllarında, sadece kendi kişisel mevkilerini korumak çabasında olmuştur. İngilizler tarafından iş başına getirilen Rıza Şah, yine onlar tarafından da tahtan indirilmiştir. Rıza Şah, ikinci dünya savaşı öncesi yıllarda ve bu savaş süresince İran topraklarının Rusya ve İngiltere tarafından işgal edilmesinden korktuğu için Almanya'ya yaklaşmıştır. Almanlar kısa bir zaman aralığında İran'ın birçok sanayi tesisi inşa etmiştir. Ayrıca bilimsel ve imar projeleri de üstlenmişlerdir (Sullivan, 1374:53-54).

Rıza Şah döneminde din adamlarının hızlı laikleşme uygulamalarına karşı protestolar çok zayıf kalmıştır. Laik eğitim sistemi, kıyafet devrimi çerçevesinde bayanların çarşaf giymesinin yasaklanması, din adamlarının geleneksel kıyafetlerinin polisler tarafından yırtılmasına daha da önemlisi yeni kıyafet yasasına karşı çıkan bir vaizle ile cemaatinin polis tarafından öldürülmesi sonucunda devlete karşı yapılan protestoların bir kitle eylemine dönüşmemesi ulemanın Rıza Şah döneminde oldukça zayıfladığının göstergesi olmuştur (Erkilet, 2017:350).

Rus ve İngilizler İran'daki çıkarlarını tehlikede gördüklerinden, İran'daki yönetimi değiştirme gereksinimini duymuştur. Diğer taraftan Rusya, Almanlar tarafından tehdit altında ve Rusya'nın batısı ile Avrupa'nın doğusu işgal altında olduğundan müttefiklerinin ona yardım ulaştırma imkânı da kalmamıştır. Yardım, ancak Rusya'nın güneyi ve İran üzerinden gerçekleştirebilmiştir. Ayrıca Almanya, İran'ın zengin petrol yataklarını ve hammadde kaynaklarından yararlanma fırsatı yakalamıştır. Bu sebeplerden dolayı Rusya ve İngiltere Rıza Şah aleyhinde faaliyete geçip 1941 yılında onu tahtan indirip oğlu Muhammed Rıza'yı onun yerine geçirmiştir (Cami,1381:24,72,83). Bu durum din adamları için yeni bir dönemin kapı aralayıcısı olmuştur.

2. BÖLÜM

MUHAMMED RIZA ŞAH'TAN İRAN İNKİLABINA ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ

2.1. MUHAMMED RIZA ŞAH DÖNEMİ ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1941-1950)

Muhammed Rıza Şah, 20 Eylül 1941 tarihinde Meşrutiyet-i Esasi'nin (1905-1909) kanunlarına riayet edeceğine Kuran üzerine yemin ederek tahta çıkmıştır (Cami, 1381:294-295). Onun tahta çıkmasıyla Rıza Şah dönemindeki siyasi yasaklar kaldırılmış, İran toplumu özgürlük ve demokrasi tecrübesi için tekrar fırsat elde etmiştir (Rahmaniyan, 1391:294-295).

Rıza Şah döneminde müsadere edilen dini vakıfların mal varlıklarını sahiplerine iade etmiştir. Muhammed Rıza Şah din adamlarının desteğini almak için Tahran Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesi'ni açmıştır. Yeni Şah, saltanata geçerken güzel bir törenle ile karşılanmıştır (Abrahamian, 1391:159-160).

Din adamları, Meşrutiyet mücadelesinin yenilgisi ve yeni bir mücadele için dini bir ideolojinin olmaması sebebiyle kenara çekilmiştir. Rıza Şah'ın gitmesinden sonra din adamları elbise, emame (sarık), havza ve dini merasimlere dönmeye başlamıştır. Elbette Şahsi uyanıklıklarıyla ferdi olarak devletle mücadele eden bazı çehrelerin olmasıyla beraber din adamlarının büyük çoğunluğu sadece din işleriyle meşgul olmuştur (Furâtî, 1390:122-123).

Rıza Şah döneminde devletle mücadele ederek yıpranan din adamları (Kaşani, Burucerdi, Şeriatmedari ve Telekani gibi) Muhammed Rıza Şah'ın ilk dönemlerinde devletle mücadele edecek güçleri kalmamıştır. Ancak hükümetin güçsüzlüğünü fırsat bilerek kendi güçlerini canlandırma girişiminde bulunmuştur. Muhammed Rıza Şah, kendi saltanatı döneminde din adamlarının durumunu, babasının dönemindeki pozisyona getirememiştir (Azimi, 1374:59-64).

1937'de Hairy'nin makamı bir diğer apolitik ve güçlü organizasyon yetenekleri olan Ayetullah Hüseyin Burucerdi tarafından yavaş yavaş doldurulmuştur. O aynı zamanda saraya serbest giriş çıkış imkânına sahip bir şahıstır. 1940'larda genç Muhammed Rıza Şah'la yazılı olmayan bir anlaşmaya vardığı iddia edilmektedir.

Burucerci, monarşiyi destekleme ve siyasi eğilimi olan âlimleri yatıştırmayı kabul etmiş; Şah da buna karşılık babasının seküler reformlarını yumuşatma ve tesettür yasağını kaldırma sözü vermiştir. 1940'ın ortalarında Burucerci, İran'ın mutlak merci-î taklidi olarak tanınmaktaydı. Bu, 19. yüzyıldan beri kimseye verilmemiş bir payedir. Fakat Burucerci'nin bu makamda, siyasetten uzak durması reform yanlısı ulema tarafından eleştirilmiştir (Abrahamian, 2002:15).

Merci-i taklit olan Ayetullah Seyyid Hasan Kumî'nin, 1944 yılında Necef'ten Kum'a dönmesiyle de ulemanın mücadelesinde bir miktar değişik olmuştur. Dinsizliğin teşvik edildiği dönemden sonra din- adamları artık dini şiarları açıkça destekleyebilmiştir (Furâtî,1390:104). Bu da din adamlarının yeniden istibdatla mücadelede öncülük yapabilme hissini doğurmuştur. Fakat bu beklenti kısa vadede gerçekleşmemiştir. Bu esnada Ayetullah Kumî'nin geri dönüşünün üzerinden iki senenin geçmesi ve Kum ilim havzasındaki hayatın yenilenmesiyle, 1946'da iki dini oluşuma meydana gelmiştir. Bunlardan biri maslahatçılar (İslam Mücahitleri Örgütü) diğeri de aşırııcılardan (İslam Fedaileri Örgütü) oluşmaktaydı. Bu gurupların çoğu petrolün millileştirilmesi hadiseleri sırasında faaliyette bulunmuştur. Bu dönemde Ayetullah Kâşânî, pazarın zengin tacirleri ve Şemseddin Kunat Abadi adında bir vaizin rehberlik ettiği *İslam Mücahitleri Örgütü* ciddi mücadele vermiştir. Bu Cemaat esnek bir yapıya sahip olup, ağırlıklı olarak Pazar esnafı, öğrenciler ve küçük işletmeler tarafından desteklenmiştir. Cemaatin asıl hedefi Ayetullah Kâşânî'nin siyasi durumunun güçlendirilmesi olmuştur. Cemaat, ayrıca basın ve yayınlarında Şer'i hükümlerin uygulamaya konulmasını, İslamî olmayan kanunlarının iptal edilmesini, tesettür yasağının kaldırılmasını, milli sanayinin desteklenmesini ve batı karşısında Müslümanların ittihadını Muhammed Rıza Şah'tan talep etmiştir (Erkilet, 2017:351;Cami, 1381:232-233).

Bu dönemde kurulan ve aşırıcı olarak nitelenen *İslam Fedaileri Örgütü*: Bu örgüt Nevvab Safevi adında yirmi iki yaşında bir öğrenci tarafından kurulmuştur. Safavi Irakta medrese eğitim gördükten sonra İran'a dönen bir gençtir. Amacı ülkesindeki emperyalist ve Siyonistleri temizlemek olmuştur. Bu örgüt İngilizlere karşı mücadele edip orta sınıf halktan destek almıştır. Örgütün İran'a yayılmış 40-50 kişilik çekirdek kadrosunun yanı sıra on binlerce müntesibi bulunmuştur. Örgüt 1946'da laik siyasetçilere karşı suikastlar düzenlemiştir. Örgüt şiddet kullanan bir hareket olduğu

için devlet tarafından yasaklanmıştır. Safevi otuz iki yaşında arkadaşları ile birlikte öldürülmüştür. Örgüt tamamen yok olmayıp 1965 yılında tekrar faaliyetlere başlamıştır. Bu örgüt İslamî yasalarla amel etmekte aşırı eğilimli olmuştur. İslamî olmayan her şeyle mücadele etmeyi hedeflemiştir. Fakat din adamlarının (özellikle Kaşani) arabuluculuğuyla bu örgüt temize çıkmıştır. Fakat bu iki gurup (İslam Mücahitleri Cemaati, İslam Fedaileri Örgütü) fikinsel ve çatışmacı pratikleri açısından birbirlerinden farklı olmuştur. *İslam Mücahitleri Örgütü* daha çok orta tabakadan taraftarlara sahipken iken *İslam Fedaileri Örgütü* ise alt tabakadan taraftarlara sahip olmuştur((Erkilet, 2017:351;Cami, 1381:232-233).

Bu dönemde faal olan ve din adamları ile işbirliği yapmak isteyen komünist eğilimli Tudeh hareketi ise dinsizlik damgasından kurtulmak ve genel bir teveccüh kazanmak için din adamlarıyla işbirliği yapmak istemiştir, fakat din adamlarından karşılık görmemiştir (Cami, 1381:467).

Muhammed Rıza babası gibi yavaş yavaş sert bir siyasi politika takip etmeye koyulmuştur. 4 Şubat 1948'de Şah Muhammed Rıza'ya suikast düzenlenmiş ancak o sağ salim kurtulmuştur. Şah bu suikastı bahane ederek siyasi partilerin çalışmalarını yasaklayıp, basını kontrol altına almış, askeri hükümet oluşturup, toplantı ve gösterilerin yasaklamıştır. Suikast, Tahran Üniversitesinde gerçekleştiği için üniversiteliler üzerindeki baskıyı artmıştır (Cami,1381:294-299,497-514;Laying, 1371:13-140). Milli ve dini bir rehber olarak tanınan Ayetullah Kâşânî'yi Lübnan'a sürgün etmiştir (Rahmaniyan, 1391:407).

Dönemin önde gelen müçtehitlerinden olan Kaşani, ilimden çok siyasetle ilgilenmiştir. Kaşani'nin tersine, dönemin merci-i taklid'i olan Ayetullah Burucerdî ve Ayetullah Behbehani ise toplum içinde bir kaos ortamının çıkabileceği düşüncesiyle, siyasete karışmayıp tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir. Şah'a düzenlenen suikast girişiminin ardından, 21 Şubat 1948 tarihinde Ayetullah Burucerdî, Kum Feyziyesi'nde bir konferans düzenlemiştir. 2000'den fazla ulemayı davet ettiği konferansta, ulemanın siyasi alandan ve siyasi faaliyetten uzaklaştırılması amaçlamışlardır. Kaşani'nin sürgün öncesi bu karara uymaması, bu dönemde ulema içinde de farklı fraksiyonların var olduğunu göstermektedir. Ulemanın büyük bir bölümü verdikleri fetvalarla, Müslümanların çıkarlarının

korunması için petrolün millileştirilmesi konusunda Ayetullah Burucerci karşısında birleşmişlerdir (Hüseyinoğlu, 2009:49, 50).

Devlet, Gis-Gülşaiyan antlaşmasını (Bu anlaşma İngilizleri petrol alımında imtiyazlı kılmıştır.) yürürlüğe konulması için, 1948 faaliyetlere başlamıştır. Muhammed Rıza, bu anlaşmayı yeniden gözden geçirmek ve ona birkaç madde ekleyip, üyelerinin çoğu kendi taraftarı olan meclisten geçirmek istemiştir (Rahmaniyan, 1391:405).

9 Ekim 1948'de, basının bazı müdür ve temsilcileri, Doktor Musaddık'ın⁶ evinde bir araya gelerek yedi kişilik bir komisyon oluşturmuştur. Seçim ihlalleriyle mücadele amacıyla kurulan bu komisyon sarayın önünde toplanarak 16. meclis seçimlerinin iptalini ve özgür bir seçim için tarafsız bir hükümetin oluşturulmasını istemiştir. Hükümetin itirazlara kulak asmaması üzerine, basın ve meclisin temsilcilerinden 19 kişi, Doktor Musaddık'ın evinde bir araya gelerek Milli Cephe'yi oluşturmuştur. Bu cephenin muhalefeti, hükümete büyük bir darbe vurmuştur. Bunların protestoları sonucu meclis seçimleri yenilenmiştir (Azimi, 1374:280-281;Laying, 1371:156).

16. meclis seçimlerinin yeniden yapılması ile sürgünde bulunan Ayetullah Kâşânî milletvekili olarak seçilip ihtişamlı bir törenle İran'a dönmüştür. Yeni meclis 1949 yılının Şubat ayında çalışmalarına başlamıştır. Devletin petrol sözleşmesinin icrası isteği protestolara sebep olmuştur. Protestoların başında Ayetullah Kâşânî, Doktor Musaddık ve Milli Cephe Hareketi'nin üyeleri yer almıştır. Milli cephe, hükümete gensoruyla, petrolün millileştirilmesi için yasa tasarısı meclise sunmuştur. Ayetullah Kâşânî de petrolün millileştirilmesine destek mahiyetinde bir basın bildirisi yayınlamıştır. O, halktan hükümet teslim oluncaya kadar direnmelerini istemiştir. Bu esnada din adamlarının bir kısmı da petrolün millileştirilmesi yolundaki mücadeleye destek vermiştir. Ayetullah Kâşânî'nin hükümete ve Muhammed Rıza Şah'a muhalefeti hususunda şu da bilinmekteydi; suikastlar ve intihar saldırıları düzenleyen *İslam Fedaileri Hareketi* de Ayetullah Kâşânî'nin takipçileri arasında olmuştur. Bu durum, hükümetin onu bozguncuları korumakla suçlamasına sebep olmuştur (Cami,1381:532-542, 546).

⁶ Pehlevi Hükümeti zamanında milletvekili olan Doktor Muhammed Musaddık, İngilizlere karşı mücadele vermiş ve petrolün millileştirilmesi için çalışmıştır. Sonunda 1951 yılının Mart ayında meclis, Musaddık tarafından hazırlanan yasa tasarısını onayladı, böylece yabancıların İran petrolü üzerindeki elleri kısılmıştır. Aynı yıl Musaddık Başbakan oldu. Musaddık 20. yüzyıl İran tarihinin en önemli devlet ve siyasi adamlarındandır.

2.2. DOKTOR MUSADDIK DÖNEMİNDE ULEMA-SİYASET İLİŞKİSİ (1950-1953)

Milli Cephe ve din adamlarının hükümete karşı mücadeleleri, devlet makamlarının tüm direnişlerine rağmen devam etmiştir. 1950 yılının başlarında bu mücadele oldukça şiddetlenip ülkenin dört bir yanında, petrolün millileştirilmesi için gösteriler yapılmıştır. Fakat hükümet direnmiş meclisi kapatmanın peşinde olmuştur. Bu sırada Ayetullah Kâşânî, halkı Şah Mescidi'nde toplanmaya davet etmiştir. Tahran'ın seçkin din adamlarından bazıları da protestoları destekleyip petrolün millileştirilmesinin desteklenmesi gerektiğini ve bu desteğin her Müslüman'ın ve İranlı'nın görevi olduğunu söylemiştir. Ayetullah Hansarî tarafından yayınlanan bir fetvada, halkın, milli servetini yabancılara veren ve böylelikle kendi insanını köle durumuna düşüren kişilerin, İslam dinine göre suçlu oldukları belirtilmiştir. İngilizler ve hükümet petrol gelirlerinin İran ve İngiltere arasında eşit bir şekilde bölüşülmesine hazırlanmaktaydı. Fakat ulema buna razı olmayıp verdiği mücadele sonucunda petrolün millileştirilmesinde etkin rol oynamıştır (Muvahhed, 1384:124-144; Azimi, 1374:331-332).

Petrol millileştirilmesi olayında hükümet ve protestocuların karşılaşması, dönemin Başbakan Rezmara'nın suikastıyla neticelenmiştir. Katilin, Ayetullah Kâşânî ile irtibatlı olan İslam Fedaileri Örgütü'ne üye olduğu tespit edilmiştir (Laying, 1371:158-159). Rezmara'dan sonra meclisin hükümete ve saraya yaptığı baskı sonrasında Doktor Musaddık, petrolün millileştirilmesi sürecinde yaptığı hizmetlerden dolayı başbakanlığa getirilmiştir (Rahmaniyan, 1391:427429).

Doktor Musaddık petrolü millileştirince İngilizler, İran petrolünün satılmasını engellemiştir. Ekonomik kriz baş göstermiştir. Haliyle Doktor Musaddık'ın Meclisteki muhalifleri de artmıştır. Milli Cephe'den de bazıları ondan ayrılmıştır. Ekonomik kriz şartlarında Ayetullah Kâşânî'nin de Doktor Musaddık'tan memnun olmadığı iddiası yayılmıştır (Azimi, 1374:367; Cami, 1381:595-596). Bu iddiadan kısa süre sonra Kâşânî ve Milli Cephe'nin yoldaşlığına Şahitlik edilmektedir. Kâşânî'nin çağrısıyla, birçok insan yollara çıkıp protestolarıyla Doktor Musaddık'ı değersizleştirmeye çalışan Tudehliler karşısında yer almıştır (Azimi, 1374:372-374). Doktor Musaddık, kendi aleyhinde yapılan grevler karşısında erken seçime gitmeyip

direnmiştir. Bu çalkantılı dönemde darbe gündeme gelmiş olup, ayrıca Ayetullah Kâşânî'nin halk arasındaki nüfuzu dolayısıyla tutuklanmasından bahsedilmiştir (Cami,1381:591-604). Musaddık, İngilizlerin ambargolarına karşı bir yandan tekstil ve gıda ürünlerini ihraç ederek bir çıkış yolu bulmaya çalışırken, öte yandan çeşitli ülkelerle trampa anlaşmaları için görüşmeler yapmıştır (Stephen, 2004: 174).

1951 yılında 17. meclisin seçimleri Saray'ın müdahalesiyle durdurulmuştur. 137 milletvekili olması kararlaştırılan meclis, 56 milletvekiliyle işe başlamıştır. Doktor Musaddık, Saray'ın seçimlere müdahale edeceğini öngörememiştir (Muvahhed,1384b:896-897). Böylesi sorunların meydana gelmesiyle, Doktor Musaddık durumu kontrol altında almak için, silahlı güçlerin mutlak denetim yetkisini, 6 ay süreliğine kendisine verilmesini istemiştir. Fakat teklifi karşılık bulmayınca istifa etmiştir (Laying, 1371:173).

Doktor Musaddık'tan sonra başbakan olan Ahmed Kavvam, halkı karışıklık çıkarmaları halinde cezalarla tehdit etmiştir. O zamana kadar Doktor Musaddık'ı destekleyen Ayetullah Kâşânî de halkı mücadeleye çağırarak sömürü ve despotluğun köklerini ortadan kaldırmanın peşinde olduklarını peşine düşmüştür. Şah, kendisi önünde büyük bir engel olarak gördüğü Doktor Musaddık'a istifa ettirip kendi adamını başbakan etmiştir. Halk da bu durumu protesto etmiştir. Gösteriler 20 Temmuz 1951'de şiddetli bir şekilde bastırılınca ölen ve yaralananların sayısı 400'e ulaşmıştır. Bu hadisenin ardında genel gösteriler daha da şiddetlenmiştir (Cami,1381:612-618).

Doktor Musaddık, ikinci defa başbakanlığa getirilip Musaddık'ın ikinci başbakanlık döneminde, savaş bakanlığını kendisine bağlanması şartı da kabul edilmiştir (Laying, 1371:174). Meclis, Doktor Musaddık'a orduya kontrol etmesi için altı aylık yetkilendirme süresini onaylamıştır. Mecliste "*Milli Hareket*" oluşturulup Tahran Cuma İmamı, meclis başkanlığından indirilip yerine Ayetullah Kâşânî meclis başkanlığına getirilmiştir. Ayetullah Kâşânî'nin baskıları neticesinde, suikastlarda rolü olan İslam Fedailerî'nin liderleri ile bazı alt seviyedeki elemanları cezaevinden çıkartılmıştır. Bu olay yasama erkinin, yargı ile ilgili işlere müdahalede bulunması anlamını gelmekteydi. (Rahmaniyan, 1391:456).

Milli Cephe, tüm dâhili ihtilaflara rağmen, Şah Muhammed Rıza ve İngiltere tehdit edici unsurlar olarak hesap edildiği zamana kadar, görünüşte de olsa birlikteliğini

korumuştur. Musaddık ikinci başbakanlık döneminin başına kadar, yani 1957 yılının temmuzuna kadar, meclisin bütün üyelerinin desteğini almak için çaba göstermiştir. O, ilk kabinesinde din adamlarının itimadına mazhar olmuş, dinci bir siyasetçi olan Bakır Kazımı'yi dış işleri bakanlığına getirmiştir. İslam Cemaati kurucusu Mehdi Bazirgan'ı kültür bakanı yardımcısı olarak görevlendirmiştir. Alkollü içeceklerin satışını yasaklamıştır. Din dışı milliyetçi hareketleri sınırlamıştır. Seçim yasa tasarısında kadınların seçilmesini es geçmiştir. Doktor Musaddık, Şah ve İngilizlerin kuvvetten düşüklerine kesin olarak kanaat getirdikten sonra gidişatını değiştirmiştir. O, ikinci kabine döneminde kabinesini milliyetçilerden oluşan hatta din karşıtı Tudehli'lerden oluşturmuştur. Birçok sanayi ve şirketin millileştirilmesinden bahsedince diktatörlükle itham edilmiştir. Bazı din adamları ile Ayetullah Kâşânî onun bu icraatına karşı İslam'ın özel mülkiyeti teyit ettiğini söylemişlerdir (Abrahamian, 1391:248).

Muhalefetin asıl sebebi, Doktor Musaddık'ın kabinesini oluştururken kendisine çok yakın olan bazı şahısların görüşlerine başvurmamasından kaynaklanmıştır. Mesela Muzaffer Bekayi, Ayetullah Kâşânî, Hüseyin Mekki gibi müçtehit olarak kabul görenler Doktor Musaddık'ın mücadelesindeki başarılarda kendilerinin de paylarının olduğuna inanan onun ikinci defa başbakanlığa getirilmesinde kendi gayretlerinin bir sonucu olduğunu değerlendirmişler (Rahmaniyan, 1391:462).

Doktor Musaddık, Ayetullah Kaşani'yi tutuklayıp Lübnan'a sürgün eden Sertip Muhammed Defteri'yi gümrük polisliği başkanlığına getirmiştir. Ayetullah Kâşânî ve diğer muhalifler durumdan istifade ederek Doktor Musaddık'ı akrabacılık yapmakla itham etmiştir (Azimi, 1374:422-423). Din adamları yeni seçim yasasına da muhalefet etmekteydi. Yeni yasa taslağına göre milletvekillerinin sayısı 172'ye çıkarılmıştır. Doktor Musaddık eleştirildiğı diğer bir mesele de ilim havzalarıyla ilgili olmuştur. İmâmiyye Şiâ'sının sekizinci İmamı olan Rıza'nın kız kardeşi Masume'nin, Kum'da bulunan türbesinin mutemetlik görevi Ebil Fazl'dan alıp Muhammed Meşkut'a verilmesi hadisesi olmuştur. Doktor Musaddık eleştirildiğı diğer bir mesele ise; Viyana Barış Kongresi'nden dönen Seyyid Ali Ekber Berki'nin karşılama töreninde meydana gelmiştir. Berki, o sırada Tudeh'i destekliyordu (Rahmaniyan, 1391:469).

Hükümet, pazar kontrolünü sağlamak ve kıtlığın önüne geçmek için gıda fiyatlarına müdahale yetkisi istemiştir. Ayrıca Musaddık alkollü içeceklerin satışının serbest bırakılması için de kendisine yetki verilmesini istemiştir. Ayetullah Kâşânî ve Kum'daki Merci-i taklitler iktidarı bidatlerle itham edip şer'i yasaların erkeklere özel olduğunu söylemişlerdir. Şah Muhammed Rıza'nın pazarı kontrol etme faaliyetleriyle özel mülkiyete müdahale etmesi din adamlarının Onu komünistlikle itham etmesine sebep olmuştur. Ayetullah Kâşânî'nin tahriki ve pazar esnafının desteğiyle Kum ve Tahran'da protestolar düzenlenmiştir. Kum'da protestocularla güvenlik güçleri arasındaki çatışmada bir din adamı öldürülmüştür (Abrahamian, 1391:348-349).

Doktor Musaddık altı aylık yetki süresinin sonuna doğru (1952) petrol görüşmelerinde ve iç meselelerde kayda değer bir başarı elde edememiştir. Yoluna devam etmesi için bu yetkiye ihtiyacı olduğundan, meclisten bu yetkiyi altı ay daha uzatmasını istemiştir. Ayetullah Kâşânî ve Doktor Musaddık'ın diğer muhalifleri bu tasarıya karşı çıkmıştır. Fakat Kamuoyunun baskıları nedeniyle meclis bu yasa tasarısını onaylamıştır (Cami,1381:626-629). Doktor Musaddık ve Ayetullah Kâşânî, birlikte bir bildiri yayınlamaya karar vermişlerdir. Fakat artık Milli Cephe'nin birlikteliğinin dağılmış olduğu tam olarak ortaya çıkmıştır (Azimi, 1374:424) Bu olay, söz konusu süreçte milliyetçiliğin gücünün, dindarlığınkinden daha fazla olduğunu göstermiştir.

1953 yılının başında Doktor Musaddık, Şah Muhammed Rıza'ya bir mesaj göndererek onun ve Saray'ın komplolarından artık bunaldığını ve istifa etmek istediğini bildirmiştir. Bu olay üzerine Şah Muhammed Rıza, petrol ve ülke işlerini halledilebilmesi için eğer Doktor Musaddık isterse, kendisinin yurt dışına çıkabileceğini bildirmiştir. Ve bunun haberini etrafa yayarak ajitasyon yapmıştır. Ayetullah Kâşânî, bir mektupla Şah'tan bu seferden vazgeçmesini isteyip bir bildiri yayınlamaya karar vermişlerdir. Şah'ın bu yolculuğunu engellemelerini istemiştir. Ayetullah Kâşânî aynı zamanda başsavcı ile radyo ve yayın idaresi başkanına da mektup göndererek, Doktor Musaddık'ı baskıcı ve hükümet muhaliflerini öldürmekle suçlamıştır (Rahmaniyan, 1391:471-473).

Tahran'ın etkili din adamlarından olan Ayetullah Behbehai de Doktor Musaddık'ın muhalifleri arasına geçmiştir. Şah 27 Mart 1953'te yurt dışına çıkmıştır. Aynı gün Doktor Musaddık'a başarısız bir suikast düzenlenmiştir. Musaddık'ın taraftarları

ülkenin dört bir yanında onu destekleyen gösteriler yapmıştır. Ayetullah Kâşânî bu noktada önceki darbenin liderlerine ve Musaddık'ın suikastçılara mecliste güvence vermiştir (Rahmaniyan, 1391:471-476). Bu süreçte Doktor Musaddık Ayetullah Kâşânî ve taraftarlarının engelleyici hareketlerine şahit olduğundan icra kurulu seçimlerini kazandığı andan itibaren Ayetullah Kâşânî'yi güçten düşürmüştür. Kâşânî taraftarları toplu istifa ederek meclisin tasfiyesine sebep olmuşlardır. Doktor Musaddık'ın çok yönlü siyaseti Amerika'yı ve İngiltere'yi endişelendirmekteydi. Öyleki, din adamları da Doktor Musaddık'ın bu istikrarsız siyasetinden dolayı ona komünist damgasını vurmuştur (Rahmaniyan, 1391:479-480) Bundan sonra Şah 1952'den 1953'e kadar ulemayı karşısına almamaya özen göstermiştir (Erkilet, 2017:352).

Ayetullah Kâşânî Amerika Büyükelçisi Henderson ile irtibat halinde olmuştur. Tudeh Partisi, darbe yapılma ihtimali noktasında Doktor Musaddık'ı uyarmıştır. Fakat Doktor Musaddık işin derinliklerinden habersiz, duruma hâkim olduğunu zannetmekteydi. Belki de olabilecek bir darbenin üstesinden halkı meydanlara çağırarak gelebileceğini düşünmüştür (Cami,1381:626-629,644-650).

Musaddık ile ulema arasındaki ilişki Musaddık'ın İslami hareketleri önleme çabaları ile birlikte son bulmuştur. Sonuçta Musaddık ulemanın desteğini kaybetmiş ve 1952 yılında onu destekleyen ulema 1953'te bir CIA darbesi ile devrilince ulema sessiz kalmıştır (Erkilet, 2017:352).

Rıza Şah sonrası dönemin en tipik özelliği, baskı ve şiddet ortamından sonra demokrasinin yaşandığı siyasi bir geçiş dönemi olmasıdır. Bu geçiş döneminde ulemanın, siyasal ve toplumsal konumu yeniden şekillenmiştir. Netice itibariyle Rıza Şah döneminde siyasi arenadan uzaklaştırılan ulema, bu dönemde yeniden siyasi sürece dâhil olmuş ve geleneksel otoritesini modern İran toplumunda yeniden tesis etmiştir (Hüseynoğlu, 2009:50).

2.3. 1953 DARBESİNDEN AK DEVRİME KADAR ULEMA-DEVLET İLİŞKİSİ (1953-1963)

14 Ağustos 1953'te yapılan darbe girişimi başarısızlığa uğramıştır. Fakat Doktor Musaddık tekrar darbenin kurucularıyla ciddi bir hesaplaşmaya girmeyince dört gün sonra darbeciler bütün kuvvetini toplayarak tekrar darbeye girişmiştir. Darbeciler ani

bir hareketle Tahran'ı işgal edip diğer şehirlere yönelerek bütün idareyi ele geçirmiştir (Cami,1381:634-644). Darbenin kolayca başarıya ulaşmasındaki temel etken orta sınıf ile geleneksel sınıf arasındaki uçurumun fark edilmemesi ve kıdemli subayların ülke yönetimindeki artışından Doktor Musaddık'ın habersiz olmasına bağlanmıştır (Abrahamian, 1391:247).

Son zamanlarda Doktor Musaddık din adamlarıyla da çatışmıştır. O, onlarla olan sorunları çözümü için gerekli adımları atmayarak onların desteklerini alamamıştır (Bazargan, 1363:178).

Doktor Musaddık, ihtilafların çıkmasıyla kendisini destekleyen aşırı milliyetçileri ve saltanatçıları kazanmak için bir şey yapmamıştır. Din adamları kenara çekilmeye başlamasıyla O, kendi dostlarının görüş ve düşüncelerini önemsemiş, din adamlarını ise kendisinden küstürmüştür. Elbette şu noktanın da zikredilmesi gerekir ki; Milli Cephe'nin içinde çeşitli gruplar bulunmaktaydı. Bu gruplar farklı hedefler için Doktor Musaddık desteklemiştir. Milli Cephe aniden kurulduğu gibi aniden de dağılmıştır. Musaddık, ne içeride ne de dışarıda kimseye bir imtiyaz vermek istememiştir. Bu da onun yenilgisine sebep olmuştur. Din adamları, Şah Muhammed Rıza'nın saltanatının ilk döneminde toplumsal bir hazırlık yapıp çeşitli grup ve partilerle irtibata geçerek faaliyet göstermiştir. Ancak petrolün millileştirilmesi hareketinde bazı din adamları katılmasına rağmen geleneksel toplum ve merci-î taklitler sessiz kalmıştır (Bazargan, 1363:178-179). Din adamlarının geniş çaplı protestoları sadece Doktor Musaddık'ın son dönemlerine denk gelmektedir. Kum ve Necef uleması Doktor Musaddık'a bir mektup göndererek ondan kendisini düzeltmesini istemiştir (Recebi, 1386:119-121).

Musaddık'ın darbesinden ardından Şah yeniden güçlenmeye başlamıştır. Öte yandan Ayetullah Burucerdî ve Ayetullah Behbehani'nin bu sürece katkılarının bulunmasından dolayı ulema ile devlet arasındaki ilişkiler de tekrar gelişmeye başlamıştır. Bu noktada, Şah Ağustos 1953 tarihinden sonra, Burucerdî ve Behbehani kanalıyla dini kesimle olan ilişkilerini düzelterek toplumsal düzeni sağlayabileceğini amaçlamıştır. Nitekim Şah'ın bürokratlarını ortadan kaldıran ve dönemin radikal örgütlerinden biri olan İslam Fedaileri Örgütü'nü, Burucerdî ve Behbehani'nin desteğiyle çökertilmiştir (Ahavi, 1990:136-137; Hüsyinoğlu, 2009:51).

Din adamları Şah Muhammed Rıza saltanatının ilk dönemlerinde ona muhalefet etmiştir. Fakat Doktor Musaddık'ın diktatörlüğünden ve Tudeh Partisinin büyümesinden korktukları için Şah Muhammed Rıza'yı destekleyip ona saltanatını sağlamlaştırmasında yardımcı olmuştur (Sullivan, 1374:90). Bu dönemde (1953) Doktor Musaddık'tan desteklerini çekmeyen bazı din adamları da olmuştur. Bunlardan biri Ayetullah Seyyid Muhammed Telekani'dir. Telekani, genç olması ve Kâşânî'nin milli siyasetteki kıdeminin ondan yüksek olması sebebiyle fazla bir ağırlığa sahip olmamış, darbeden sonra evine çekilmiştir. O, hayatında iki büyük hedef edinmiştir: Bunlardan birincisi, İslam'ın çağdaş dünyaya münasip olup yeni sorunların çözümünde İslam'ın da söyleyecek sözünün olduğunu; ikincisi ise, dindar müminler ile reformcular arasında, rejim karşıtı muhafazakâr ulama ile radikal aydınlar arasındaki derin uçurumlara köprü kurmak olmuştur. O ayrıca Kum'daki dini teşkilatını Milli Cephe'deki vatansever aydınlardan oluşturmak istemiştir (Abrahamian, 1391:421).

Doktor Musaddık'a yapılan darbeden sonra siyasi alanda pratik olarak iki grup bulunmaktaydı. Bir cemahta milliyetçiler ve ulema, diğer cemahta ise Tudeh ve Marksistler. İki taraf da despotluk ve sömürünün kayıtlarından kurtulmak istemişlerse de elle tutulacak pek başarı elde edememiştir. Zira Şah Muhammed Rıza tarafından uygulanan baskı ve şiddet artırılmıştır. (Bazargan, 1363:20-23;Nejati, 1371:75). Bu dönemde İslamî veya gayrî İslamî gruplardan hiçbiri yeterli halk desteğine sahip olmadığı için rejimi tehdit edememiştir (Parsons, 1374:265).

Şah Muhammed Rıza, darbenin ilk yıllarında ulema ile irtibata geçerek ihtiyat siyaseti uygulayıp onların hassasiyetlerine dokunmamaya çalışmıştır. Bu amaçla, daima dini mekânları ziyaret etmiştir. Bu dönemde Şah Muhammed Rıza, Ayetullah Burucerdî, Ayetullah Behbehai ve Tahran'ın Cuma İmamı gibi merci-i taklit'lerle irtibatını sürdürmüştür. Darbe sürecinde tutuklanan Ayetullah Kâşânî ve Ayetullah Kunat Abadi gibi din adamlarını, bir daha İslam Fedailerî'yle işbirliği yapmayacakları sözüyle serbest bırakmıştır. Hükümet de dine saygılı olacağı taahhüdünde bulunmuştur (Abrahamian, 1391:384). Bu süreçte (1953) İslam Fedailerî sert bir şekilde ezilmiştir. İslam Fedailerî'nin liderlerinin tutuklanmasıyla grubun merkez kadrosu dağılmıştır. Onlardan geriye kalanlar, sonraları dini

merkezlerin desteğiyle kimi cemaatsel koalisyonlar şeklinde bir araya gelseler de önceki işlevselliklerini yakalayamamıştır (Zahiri Nejad, 1382:42).

1953 yılından sonra ulema-devlet iliksilerindeki gelişmeyle birlikte taraflar karşılıklı tavizler vererek bir denge oluşturmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede, Behbehani Şah'a çektiği telgrafla alkollü içkilerin üretiminin ve satışının yasaklanmasını isterken; Şah, ilgili kanunun Meclis'e sunulmak üzere kabineye ileildiğini bildirmiştir. Bununla birlikte, ulemanın Bahailik karşıtı faaliyetleri karşısında hükümet, sessiz kalmayı tercih etmiştir (Ahavi, 1990:139-132; Hüsyinoğlu, 2009:52).

Muhammed Rıza Şah sonraki baskılarında, Milli Cephe üyeleriyle Doktor Musaddık'ın arkadaşlarına yönelmiştir (Laying, 1371:205-206). Darbeden birkaç yıl sonra Şah Muhammed Rıza, Tudeh Partisinin tehlikesini, milliyetçiler ve dindarlardan daha fazla olduğunu anlayınca bu iki grubu biraz serbest bırakmıştır. Darbeden sonra Milli Cephe'nin eski üyeleri kendi aralarında *Milli Direniş Hareketi* adıyla 1954 yılında yeni bir hareketle siyaset sahnesine dâhil oldular. Bu hareket üyelerinin çoğu eğitim görmüş üniversitelilerden ve ulemadan oluşmaktaydı. Bu harekette meşhur ve mücadeleci din adamları olan Ayetullah Telekeni ve Ayetullah Zencani de yer almıştır (Nejati, 1371:90-99). Bu hareket; hedefini, darbeden sonra İngilizlerle imzalanan *Konsorsiyum anlaşma'sıyla* mücadele şeklinde belirginleşmiştir. Hareketin temel siyaseti, Petrol sanayisinin millileştirilmesi yasasını, yürürlüğe girmesi çerçevesinde olmuştur. Mücadele yöntemi olarak; pazarın tatil edilmesi, gösterilerin yapılması, bildirimler yayınlama, üniversitelilerden, din adamlarından ve idari kadrolardan eleman kazanma gibi icraatlarda bulunulmuştur. Hareket gayretli çabalara sarf etmesine rağmen başarılı olamamıştır. Şah Muhammed Rıza'nın baskılarının artmasıyla hareketin üyeleri arasında ihtilaf ortaya çıkmıştır. Harekettekilerin bir kısmı, saltanatın kabulünü isterken milliyetçilerden ve din adamlarından oluşan kısmı ise saltanatla, sonuna kadar mücadele etmeyi istemiştir (Nejati, 1371:100-120).

SAVAK'ın 1957 yılında kurması ve Saray'ın muhaliflerle mücadelede güçlenmesi sonucunda Milli Direniş Hareketi yasaklanıp liderleri de tutuklanmıştır. Hareketin liderlerinden olan Ayetullah Talekani ve Mühendis Mehdi Bazargan saltanatın aslına muhalif olmuşlar ve saltanatı Meşrutiyet'in zıttı olarak kabul etmişlerdir. Milli

Direnif Hareketi'nin bazı uyerleri reformlardan yana olup ulemanin guçlenmesini istememekteydi. Bu durum, 1960 yılında Milli Direnif Hareketi'nin yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Hareket, Şah Muhammed Rıza'nın baskılarının şiddetlenmesiyle 1963 yılından sonranda işlevselliğini yitirmiştir. Bu süreçte Ayetullah Telekani ve yoldaşları yollarına devam etmek için 1960 yılında Azadi Hareketi'ni kurmuştur. Telekani bu hareketini Milli Cephe'yle birleştirip tüm ihtilaflara rağmen bir tartışma zemini oluşturabilmek için diğ er gruplardan da bazılarını harekete dâhil etmiştir (Abrahamian, 1391:420-423).

Yenilenen Milli Cephe, 1963 yılına kadar eleman kazanmaya ve kuvvetlenmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Milli Cephe'nin yeni parçası olan *Azadi Hareketi*, İslam'dan aldığı ideolojisiyle, siyasi ve milli faaliyetleri dinle uzlaştırıp rejimle inanç platformunda silahlı mücadelenin öncülüğünü yapan ilk hareket olmuştur (Nejati, 1371:165-166). 1953 darbesinden 1963 yılına kadar, yani toprak reformu programının başlarına kadar; meclis seçimleri, kötü ekonomik durum ve petrol antlaşmasına yönelik küçük bazı protesto ve grevler dışında hükümet ile muhalifler (din adamları ve siyasiler) arasında kayda değer bir çatışma olmamıştır. Hükümet, korku havasının egemen olmasından ötürü siyasetini uygulamaya muvaffak olmuştur.

Şah, çok güçlü olmadığı bu dönemde, İran ulemasının toplumsal nüfuzundan faydalanırken; ulema devletin güçlü olmadığı bu dönemde siyasal ve toplumsal gücünü arttırmayı başarmıştır. Zira ulema-devlet arasındaki ilişki, bu dönemde her iki tarafın karşılıklı menfaatleri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu çerçevede, 1941–1953 tarihleri arasında, Şah'ın geri planda kalmasından dolayı ulema, Rıza Sah döneminde kaybettiği toplumsal ve siyasal nüfuzunu, bu dönemde yeniden kazanmıştır. Ancak Burucerdi ile Behbehani'nin ekseninde şekillenen siyasal süreçte, 1956-1968 yılları arasında Sah hızlı bir şekilde güç kazanmış ve sonraki dönemde politikalarını kolayca uygulama imkanı bulmuştur. Böylece tarihsel deneyimler tekrarlanmış ve ulema-devlet arasındaki ilişkiler gerilmeye başlamıştır. (Hüsyinoğlu, 2009:53).

2.4. AK DEVRİMDEN İRAN İNKİLABINA GİDEN SÜREÇTE HUMEYİNİ VE VELAYETİ FAKİH NAZARİYESİ

2.4.1. Ak Devrimden (1963) İran İnkılâbı'na (1979) Giden Süreçte Ulema-Siyaset İlişkisi

Ulema-devlet arasındaki işbirliği, Şah'ın 1959 yılında Batı'dan uyarlanan sosyo ekonomik bir modernizasyon programını *olan Toprak Reformu Kanunu* gündeme getirmesiyle sonlanmışır. Dönemin merci-i taklid'i Ayetullah Burucerdî ile Ayetullah Cafer Behbehani, Aralık 1959 tarihli Toprak Reformu Kanunu'na karşı çıkarak, kanunun hem İslam'a aykırı olduğu, hem de Meşrutî Anayasa'yı da ihlal ettiğini belirtmişlerdir (Hüsyinoğlu, 2009:53).

Şah Muhammed Rıza, 1962 yılında *Ak Devrim* olarak adlandırılan bir projeyi ilan etmiştir. Bu projede şu maddeler vardı; toprak reformu, ormanların millileştirilmesi, devlet fabrikalarının özel sektöre satılması, işçilerin fabrikaların kârında pay sahibi olması, kadınlara oy kullanma hakkının verilmesi. Bu projedeki toprak reformuna göre büyük araziler çiftçi arasında bölüşürülecekti. Muhammed Rıza Şah'ın zikredilen faaliyetleri ve diğer bazı uygulamaları, genel itirazlara sebep olmuştur. En büyük itirazlar ise, ekonomik ve sınıfsal güçlerini kaybeden toprak sahipleri ile toplumsal mevkilerini, maddî güçlerini ve vakıf arazilerini kaybeden ulemadan gelmiştir. Ulemanın kendisi de zaten büyük toprak sahipleri arasında bulunmaktaydı (Katuzyan, 1380:232;Harney, 1377:16). Şah Muhammed Rıza, referandumla Ak Devrim'i yürürlüğe 1963 yılında yürürlüğe koymuştur (Hisari, 1390:250-252). Muhammed Rıza Şah'ın toprak reformu ile zengin din adamları ile toprak ağalarını ortadan kaldırmak ve halkın desteğini almak istemiştir.

Muhammed Rıza Şah'ın Ak Devrim'le, sınırlı demokrasi güdümünde ekonomiyi iyileştirip halkı memnun etmeyi ve bu durumu gerçekleştirdikten sonra ülkeyi batılılaştırma sürecini sürdürmeyi hedeflemiştir (Hisari, 1390:244).

1963 yılıyla birlikte Şah Muhammed Rıza'nın batılılaşma faaliyetlerinde dikkat çekici bir artış olmuştur. O, ulema ile mücadele için, din ve siyaset işlerini birbirinden ayırma planını yürürlüğe koymuştur. Bu planla ulemanın görev sahasını dini medreseler, kabristanlar ve dualarla sınırlandırmak istemiştir. Hükümet ve saray iyi din adamını; siyaset, iktisat ve kültürle bir ilişkisi olmayan kişi olarak

tanımlamıştır. Şah Muhammed Rıza, dini: “kişi ile Allah arasındaki ilişki olarak” tanımlamıştır. Din böyle kabul edildiği müddetçe, tamamen yok olmaması için, dini merasimlerin yapılmasında bir engel olmayacağını ifade etmiştir. Hatta Şah Muhammed Rıza, kutsal mekânların ziyareti, mescit yapmak ve Kur’an basmak gibi bazı dini görevleri yerine getirmekle kendini sorumlu görmüştür (Haşimi Refsencani,t.y.:12-13).

Humeynî, Ak Devrim’e karşı protestoların yapıldığı sıralarda 64 yaşındaydı ve bu zamana kadar sessizliği seçmiştir. O, diktatörlük ve sömürü karşıtı olmasına rağmen (1963 yılına kadar) sessizliği seçmesinin üç sebebi vardır: Komünizmden duyulan korku, nasyonalistlerin özellikle de Doktor Musaddık’ın dine olan ilgisizliği, dini olarak onun bir üstü olan Ayetullah Burucerdî’nin onu engellemesi zikredilebilir. Söz konusu Ayetullah Burucerdî yıllarca Muhammed Rıza Şah’ı desteklemiştir. 1961 yılında Ayetullah Burucerdî’nin ölümüyle, Ayetullah Humeynî bu engellerden kurtulup Şah Muhammed Rıza döneminde yavaş yavaş itirazlarını artırmaya başlamıştır (Abrahamian, 1391:388).

Humeynî, 1963 yılında hükümet aleyhindeki protestoların ülkenin dört bir yanını sarmasıyla, özellikle hükümet uygulamalarının İslamî olmamasından dolayı ayağa kalkan ulemanın ve diğer grupların protestolarını desteklerken üstün bir gayretle İran ve Amerika’nın ilişkilerini, Şah Muhammed Rıza’nın bu ülkeye olan tam bağlılığına da karşı çıkmıştır (Sullivan, 1374:90). Amerika’ya verilen kapitülasyonları sorgulayıp bunları ülkeye ihanet olarak değerlendirmiştir. O, aynı zamanda Meşrutiyet’in aslının değişmesine sebep olan hükümetin *İl ve Vilayet Encümen Yasa Tasarısı*’nı da eleştiri konusu etmiştir. Bu yasa tasarısının dinle alakalı olan tarafları; kadınlara seçme ve seçilme hakkının vermesi, Kuran yerine başka herhangi bir semavi kitapla yemin etmemenin mümkün olması, seçme ve seçilmede Müslüman olma şartını kaldırılması olmuştur (Hisari, 1390:246).

Humeynî halkın bakışlarını pazara da çekerek, Şah Muhammed Rıza’nın reform programını; “ülkenin pazarını, iktisadını ve gıda ürünlerini ortadan kaldırma” olarak tanımlamıştır (İmam Humeynî, 1369a:104, 420-425).

Humeynî, hareketin temelini atarken Pazar esnafı ile kendi taraftarı olan halka odaklanmıştır. Kum ve Necef’teki ulemanın tahrikiyle ülke çapında büyük protestolar yapılmıştır. Kum uleması, birbirleriyle irtibatlı olarak yekvücut şekilde,

hükümete karşı protestolara ve aynı zamanda hükümetle doğrudan müzakereler yapmaya başlamıştır. Ulema verdiği mücadele sonucunda *İl ve Vilayet Encümenliği Yasa Tasarısı*'nın iptalini başarmıştır (A'mid Zencani, 1384:23-24;Suleymi, 1386:27).

Hükümet 1961'de Ayetullah Burucerdî ve Ayetullah Kâşânî'nin ölümüyle, ulemanın gücünü yitirdiği noktada ki düşüncesinde büyük bir yanılığa düşmüştür. Hükümet ve saray, ulemanın halk arasındaki gücünü ve nüfuzunu değerlendirmeme gafilliğini göstererek başladıkları sonuç getirmeyen reformlarıyla, başarısızlıklarını göstermiştir (A'mid Zencani, 1384:23-24;Suleymi, 1386:27).

Ulema, *İl ve Vilayet Encümenliği Yasa Tasarısı*'nın iptal etme başarısından sonra, bu defa dikkatlerini Ak Devrim'e yöneltmiştir. Ayetullah Humeynî Ak Devrim'i, özelde çiftçilerle köylüleri genelde ise; tüm halkı devlete mahkûm ettiği ilan etmiştir. Ayrıca bu devrimi Batılılaştırma projesinin bir parçası olarak görmüştür. Bu proje çiftçiliğin zayıflamasına ve köylülerin fabrikalarda iş bulmak için şehirlere göç etmesine sebep olmuştur (Hisari, 1390:250-252).

Ak Devrim'in yürürlüğe girmesiyle din adamları itirazlarını ilan edip insanları da greve çağırarak ülke genelinde kargaşa çıkarmıştır. Ayetullah Humeynî, yeni yılı ve Nevruz Bayramı'nı yas olarak ilan etmiştir. Hükümet din adamlarını korkutmak için Kum'daki Fevziye Medresesine baskın düzenlemiştir. Bu baskında ölen, yaralanan ya da tutuklanan birçok öğrenci olmuştur. Ayetullah Humeynî de tutuklanmıştır. Fevziye baskınından ardından, ulamandan bazılarının tutuklanması Kum, Tahran, Şiraz, Tebriz ve Meşhed'de Şah'a karşı gösteriler yapılmıştır. Bu gösterilerin en büyüğü 28 Mayıs 1963 tarihinde kefen giyen Varemin halkı tarafından yapılmıştır. Bu olayda, birçok protestocu öldürülmüş ve tanklar ölümler üzerinden geçmiştir (Hisari, 1390:252-257;Suleymi, 1386:49-62).

Rejimin bu katliamı, bir yere kadar muhalifleri susturmuştur. Fakat *Varemin Olayı*, ulemanın Şah Muhammed Rıza aleyhinde yaptığı mücadelede İran Devrimi'nin habercisi olmuştur. Bu olay Şah Muhammed Rıza'nın cinayetleri üzerindeki perdeyi kaldırmış ve onun gerçek yüzünü açığa çıkarmıştır (İmam Humeynî, 1369g:56-58). Bu olaydan sonra Ayetullah Humeynî çalışmalarını hızlandırmış ilim havzalarındaki din adamlarının yanı sıra mescitlerin vaizleri ile devamlı irtibata geçmiştir. O, Ruhani (din adamları) meslektaşları için mücadele ve

tebligat programını ortaya koymuş ve onlardan rejimin menfi faaliyetlerini halka ulaştırmalarını istemiştir (Suleymi, 1386:60-63).

Humeynî'nin sürgününden sonra, Şah Muhammed Rıza'nın bakanları, modernleşme programlarının başarıya ulaştığı hissine kapılmıştır (Suleymi, 1386:90). Fakat durum hükümetin düşündüğü kadar istikrarlı ve sağlam olmamıştır. Problemin geçmişe dayanan kökleri de bulunmaktaydı (Harney, 1377:15).

Halkın protestolarını müşahede eden Şah Muhammed Rıza, 1964 yılında kabineyi değiştirerek Süheyli'yi başbakan yapmıştır. Süheyli, eski bir şariat hâkimini adalet bakanlığı görevine getirmiştir. Resmi dairelerde ve eğitim kurumlarındaki örtü yasağını serbest bırakmıştır. Devlet okullarıyla dini medreseler üzerindeki denetimi kaldırıp din derslerini okul programlarına almıştır. Bu uygulamalar sebebiyle bazı dini teşkilatlar, Süheyli hükümetini desteklemiştir (Abrahamian, 1391:165-166). Hükümetin bu uygulamaları bir süreliğine başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü reform çalışmalarının tekrar uygulanmaya konulduğu 1974 yılına kadar ciddi bir itiraza Şahit olunmamıştır. Fakat bu sessizlik saman altında yayılan ateş gibiydi (Katuzyan, 1380:132-232).

Şah Muhammed Rıza'nın başka bir icraatı da 1974 yılında Diriliş Partisi'ni kurması ve İran'ı tek partili bir devlete çevirmesi olmuştur. O, bu hamleyle dini teşkilatlarda devlet nüfuzunu artırıp ulemayı pasifleştirmeyi planlamıştır. Şah Muhammed Rıza, kendisini milletin hem siyasi hem de manevi lideri olarak ilan etmiştir. *Güneş Takvimi*'ni⁷ *Şahin Şahlık Takvimi*'ne⁸ çevirmiştir. Üniversite ortamlarında kadınların örtünmesi yasaklayıp dini vakıfların teftişi için özel müfettişler göndermiştir. Dini kitap basma yetkisi devletin denetimindeki kuruluşlara vermiştir. Tahran Üniversitesi'nin İlahiyat Fakültesi, Şah'ın nazarındaki gerçek dini köylülere anlatmak için yeni öğretim modeline uygun din eğitiminin verildiği, merkeze dönüştürülmüştür. Meclis, şariat kanunu gözetmeksizin evlilik yaşını kızlar için 18, erkekler için de 20 yaş olarak onaylamıştır. Şer'i mahkemelerin yetkileri ellerinden alınmış ailevi meseleler de medeni mahkemelere devredilmiştir. Diriliş Partisi'nin vakıfları prestijini sarsması, devlet yanlısı din adamlarını maaşa bağlaması, dini kitap

⁷ İslami takvimlerden biri olup Güneşin hareketini esas almaktadır. İran'da günümüzde de kullanılan Hicri Şemsi Takvim'dir.

⁸ İslamiyet'ten önce İranlıları kullandığı takvimdir.

ve yayınlarda tekelleşmeye gitmesi dini resmileştirmenin göstergesi olmuştur. Ayrıca din adamlarına yönelik köylülerin bakış açısını değiştirmek içinde yeni yetiştirdiği din adamlarını köylere göndermiştir (Abrahamian, 1391:405-406).

1963 yılı sonrasında yapılan protestolarda devlet ulemayı dikkate almamıştır. Bu durum devletin ulemadan gelebilecek darbeyi tahmin etmediğini göstermektedir (Haşim Refsencani, t.y.:11). Devletin gayri İslamî icraatları dini liderlerin başkanlığında protestoların dalga dalga yayılmasına sebep olmuştur. Öyle ki sadece Feyziye Medresesi'nde 250 din adamı tutuklanmıştır. İsfahan, Tebriz ve ülkenin diğer şehirlerinde Ayetullah Hasan Ğefari, Hücetül İslam Şems Abadi, Ayetullah Ruhani gibi ulemanın büyük simaları tutuklanmışlardır. Söz konusu şahıslar bireysel olarak hareket etmekteydi. Bu şahıslar, Şah'ın icraatlarını Kanun-ı Esasiye ve İslam yasalarına muhalif görmekteydi. Bu olaylar sırasında Ayetullah Humeynî sürgünde olduğu Necef'ten tüm müminleri, Direniş Partisi'nden uzak durmalarını istemiştir. O, Şah Muhammed Rıza'nın hareketlerini İslam'a ve Kanun-ı Esasiye'ye muhalif görmüştür (Abrahamian, 1391:408). O, yayınladığı her bildirisinde, hükümet ve Şah Muhammed Rıza'ya kendin muhalefetini ve eleştirini daha şiddetli bir şekilde dillendirmiştir.

Bu protestolardan sonra, Ayetullah Beheşti, Müntezeri, Rebbani, Şirazi, Kumi, Zencani, Envari, Hücetül İslam Haşimi Refsancani, Hamaney, Lahuti ve Tahiri gibi Ayetullah Humeynî'nin bazı arkadaşları tutuklanmıştır. Bunlar Ayetullah Humeynî ile koordinasyon içinde olan şahıslar dı. İlk kez çok sayıda yüksek rütbeli din adamı tutuklanmıştır (Abrahamian, 1391:408).

Din adamları hükümete karşı muhalefet etmelerine rağmen kendi aralarında birlik olamamıştır. Ulema, Şah Muhammed Rıza ve babasından kendilerinin güçlü dinamik yapılarını ortadan kaldırdıkları için razı olmamıştır. Bazı din adamları, sessizliği seçip pasif bir hal alırken bazıları da hükümetle işbirliği yapmıştır. Bazıları da Şah Muhammed Rıza'ya muhalefette ısrar etmiştir. Din adamları, kendilerine bağlı muhafazakâr halk kitlesinin farkında olmamıştır. Bu esnada bazıları da Şah Muhammed Rıza'yla mücadele eden aşırı grupları desteklemeye hazırlanmıştır (Parsons, 1374:277). Din adamları, batı ve uzantıları ile açıkça mücadeleyi ilan edip toplumu batılılaşmadan temizlemek için çaba göstermiştir (Katuzyan, 1380:42). Toplumdaki muhafazakarlarla din adamları, bir dini vazife olarak vatani ve milleti,

zulümden kurtarmak için, siyasi faaliyetlere girdiklerini iddia etmiştir (Bazargan, 1363:19).

1963 yılı sonralarında din adamları arasında üç ayrı grup görülmüştür. Bunlardan en büyüğü olan ilk grup, tamamen siyasetten uzak olan din adamlarından oluşmaktaydı. Bunların arasında Ayetullah Huiyi, Ayetullah Mer'eşi, Necefi ile Ayetullah Ahmed Horasani bulunmaktaydı. Bu şahıslar, siyasetin kirli işlerinden kaçmıştır. Bunlara göre din adamının görevi; vaaz, tedris ve manevi meselelerin öğretmektir. Bunlar, toplumda ahlaki yozlaşmanın zirve yaptığı 1976 yılına kadar da sessizliğini bozmamış 1977'de ise çok azda olsa mücadeleye girişmiştir. İçlerinde Azerbaycanlı müçtehitlerinin de bulunduğu ikinci grup ise; ılımlı muhaliflerden oluşmaktaydı. Bunlar arasında Ayetullah Muhammed Rıza Gulpayegani, Ayetullah Muhammed Hadi Meylani, Ayetullah Kazım Şeriatmedari ve Ayetullah Zencani gibi meşhur şahsiyetler bulunmaktaydı. Bu guruptakiler, her ne kadar kadınlara oy hakkının verilmesi ve toprak reformu gibi konularda Şah Muhammed Rıza'ya muhalif olsalar da dini menfaatleri korumak ve devleti makul olana zorlamak için, onunla iletişim yollarını kapatmamıştır. Bunlar saltanatı ortadan kaldırmanın peşinde olmayıp sadece yeni reformların kaldırılması ve Meşrutiyette ilan edilen Kanun-î Esasi'nin icrası peşinde olmuştur. Üçüncü grup ise Ayetullah Humeynî'nin yandaşlarından oluşmaktaydı. Bunlar, hükümetin aşırı muhalifleri olarak sayılmıştır. Bunlar saltanatı kaldırıp İslamî bir yönetim kurmanın peşinde olmuştur. Mücadele zamanında cumhuriyet kelimesini kullanmamaya özen göstermişlerdir. Fakat siyasi bir inkılâbın peşinde olup ideal bir cumhuriyet hedeflemektedirler. Hedeflenen bu cumhuriyette, toplumun bütün önemli alanlarında sorumluluğu din adamlarına vermeyi öngörmektedirler (Furâtî, 1390:148).

Şah son dönemlerinde din adamlarına aldırmadan ülkeyi batılılaştırma faaliyetlerini sürdürmüştür (Furâtî, 1390:148-149). İran'da ciddi manada mücadele eden herhangi bir toplumsal sınıf veya güçlü gruplar bulunmamaktaydı. Bu durum din adamlarını, hükümete karşı denetleme mekanizması haline getirmiştir. Aynı zamanda ulema, Şah Muhammed Rıza'ya zulmüne karşı halka kalkan olmuştur. 1963 yılından sonra, din adamlarının yanında Pehlevi rejimiyle mücadele eden küçük çaplı farklı düşüncede milli, dini ve Marksist birkaç siyasi oluşum ve grup bulunmaktaydı. Bu guruplardan İslam'ı asrımıza uyarlama peşinde olan *Azadi Hareketi* her ne kadar 1963 yılında

yasaklansa da yer altı çalışmalarına devam etmiştir. Azadi Hareketi'nin başarısı bir yere kadar Ayetullah Humeynî'yle olan ilişkilerinden kaynaklandığı söylenebilir (İmam Humeynî, 1369e:437).

Azadi Hareketindeki başarının asıl sebebi, İslam'ı çağdaş medeniyetlerle uzlaştırmaya çalışan yurt dışındaki tahsilli İranlıların çalışmaları olmuştur. Bu aydınlar arasında Marksist, Liberalist, İslamcı ve Batıcı gruplar bulunmaktaydı. Bu hareketin aydınları arasında İbrahim Yezdi, Muhammed Neğşeb, Sadık Kutubzade, Mustafa Çamran ve Ali Şeriati gibi şahsiyetler yer almıştır. Özellikle de Ali Şeriati inkılâbın asıl entelektüeli olarak yer edinmiştir. O faaliyetlerini, üniversitelerde öğrenci guruplarına konferans vererek bilinçlendirme şeklinde yürütmüştür. O, bu çalışmalarıyla Şah'ın rejimine darbe indirmiştir. O, toplumsal adaleti sağlanmasının yanı sıra Şia'daki dinamizm ve aksiyonu hâkim kılmayı hedeflemiştir. O, gelenekselci din adamlarını, tutucu davranışlarından dolayı istibdatçıların elinde bir araca dönüştüklerini iddia etmiştir (Abrahamian, 1391:424,434).

Şeriati, “geleneksel dinin amacı statükoyu korumaktır; gerçek İslam'ın amacı ise, var olan kölelik biçimlerinin sürdürmekten başka bir amacı olmayan statükoyu değiştirmektir” (Erkilet, 2017:326).

Şeriati, sömürgecilikle mücadele etmiştir. O, kendi özüne dönüşü tanıtmakla şuna inanmaktaydı; üçüncü dünya ülkelerinin de dâhil olduğu ülkeler eğer kendi kültürel kimliklerine dönmezse sömürgecilikle etkili bir biçimde mücadele edilemeyeceğini savunmuştur (Zahiri Nejad, 1382:33). Şeriati, kendi milletinin içinde, din ruhunu canlandırmanın peşinde olmuştur. O, dinin insana şahsiyet verdiğine ve şahsiyetsiz insanın hiç bir şey yapamayacağına inanmıştır. Bundan dolayı o, aydın insanı şöyle tanımlamıştır: “Aydın insan, içinde bulunduğu zaman, mekân, tarih ve toplumdan haberdar olan toplumsal ve yenilikçi bir rehber rolü üstlenmek için kendisini mecbur hisseden kimsedir” (Şeria'ti, t.y.:3-23).

Devletin diğer bir muhalifi, *Öğrenci Hareketi* olmuştur. Bu hareketin asıl muhalefet sebebi, Şah'ın demokratik olmayan rejiminin tutumu olmuştur. Elbette öğrenciler arasında Liberal, Marksist ve Dini fikirler de bulunmaktaydı. Medrese öğrencileri, kendilerinin Kurandan anladıkları, Kuran tefsirinin, toplumda eğitiminin yapılmasını istemiştir. Bu gruptakiler daha çok Şeriati'nin fikirlerinin tesirinde kalmıştır. Bunlar Kuranın öğretilerini, yeni fikirlerle demokrasi ve sosyalizm alanına tatbik etmek,

toplumsal adaleti sağlamak ve servetin adaletli bir şekilde Kuranın gölgesinde dağıtılmasını gerçekleştirmenin mümkün olduğunu kanıtlamak istemiştir (Sullivan, 1374:110).

1971-1979 yılları arasında birçok aktif militan oluşum bulunmaktaydı. Bunlar arasında her biri, özel bir bölgede kurulmuş olan irili ufaklı birçok İslamî grupların militanları da yer almaktaydı; Mesela Hemedan'daki *Gerçek Şii'ler* grubu, İsfahan'daki *Allahu Ekber* grubu ve Zehedan'daki *el Fecr* grubu bunlardandır (Abrahamian, 1391:443-445).

Bu grupların faaliyetleri 28 Mayıs 1963'te başlayıp 1971 yılındaki 2500 yıllık Şahin Şahlık merasiminin başlangıcıyla aleni olmuştur. Bu teşkilatların üyeleri, yeni genç neslin aydınları arasından çıkıp, genel olarak İslam dinine bağlılıkları açısından orta bir noktada yer almıştır. Bunlardan bazıları şiddetli bir şekilde dine bağlı iken, bazıları da şiddetli bir şekilde dinden uzak durmuştur. İslamî eğilimde olan guruplarda birçok Marksist fikirler bulunmuştur. Bu guruplar da rejimi ortadan kaldırmaya güç getirememiştir. Ama onların silahlı mücadeleleri insanlara ümit olup devleti çok korkutmuştur. Ayrıca onların halk kitlelerini uyandırma, kitap ve bildirileri dağıtmadaki faaliyetleri de övülmeye değer olmuştur (Abrahamian, 1391:453-457).

Tüm muhalif gurupları bir tek parça gibi gösteren şey, Şah Muhammed Rıza'yı ortadan kaldırmak için gösterdikleri gayret olmuştur. Toplumun bütün sınıf ve gurupları bu amaç doğrultusunda birleşmiştir. Tamamen inkılabın zıddına hareket eden tek bir sosyal grup bulunmamıştır (Katuzyan, 1380:64).

Şah Muhammed Rıza, ulamayı ya sürgün etmiş ya da inzivaya zorlanmıştır. Şah partileri, ortadan kaldırıp İran'ın tek bir partisi olan Diriliş Partisi'yle yoluna devam etmiştir. 1975 yılında bazı siyasi ve iktisadi sorunlara ve ülkedeki eksikliklere rağmen Şah rejimini tehdit eden büyük bir tehlike olmamıştır (Parsons, 1374:280).

1976 yılında, Pehlevi hanedanının ellinci yıl dönümünde, sürgündeki muhalefet tarafından Paris'te yayınlanan bir gazetede, Abdulhasan Beni Sadr,⁹ "Elli Yıllık İhanet" başlıklı makalede siyasal, ekonomik ve toplumsal konularla ilgili olarak

⁹ İran İslam Cumhuriyetinin geçmiş cumhurbaşkanlarından biridir.

Pehlevi rejimine elli ayrı suçlama yönelmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: 1921 ve 1953 Darbeleri, temel yasaların çiğnenmesi ve Meşrutî Devrim ile alay edilmesi, yabancılara ayrıcalıkların tanınması, Batı ile askeri ittifakların kurulması, muhaliflerin öldürülmesi, silahlı protestoculara ve özellikle 1963 Haziranı'nda gerçekleştirilen gösterilere katılan insanlara ateş açılması, silahlı kuvvetlerdeki yurtsever subayların görevden alınması, başta tarım ürünleri pazarı olmak üzere ekonominin yabancı tarım işletmelerine açılması, tek partili sisteme geçilmesi, dini tekellerinde bulundurma ve din kuruluşlarının ele geçirilmesi, 'kültürel emperyalizm'i yayararak ulusal kimliğin önemsiz kılınması, ırkçılığın, Aryanizm'in ve Arap karşıtlığının propagandasını yapılarak faşizmin tırmandırılması ve topluma egemen olmak için tek parti devletinin kurulması (Abrahamian, 2009:205).

Şah Muhammed Rıza zulmü artırdıkça ondan razı olmayanlar da her geçen gün artmıştır. Ulemanın durumu, 1976 yılına kadar gizli ve açık bütün faaliyetlere rağmen muallak olmuştur. Onlarla ilgili yapılabilecek en iyi tahmin, onların muhalefetlerini artırabilecekleri yönünde olmuştur (Parsons, 1374:316).

1978 yılında, din adamları ile yurt dışında eğitim gören aydınlar, *İran İnsan Hakları ve Özgürlükleri Destekleme Komitesi*'ni kurmuşlar. Bundan sonra, *İran Hukukçular Derneği* kurulmuştur. Sonra da *Millî Üniversite Öğrencileri Örgütü* kurulmuştur. Tahran'daki pazar tüccarları da *Tüccarlar Topluluğu ile Esnaflar Topluluğunu* kurmuştur. Kum'da da *İlim Eğitim Kurumu* kurulmuştur. Rahmetullah Mukaddim Murağe de Şeriatmedari ile irtibatlı olarak, kendileri gibi düşünmeyen dinamik bir topluluğu, *Radikal Nühzet Grubu*'nda bir araya getirmiştir. Bu hareketler, İran'ın sesini dünyaya ulaştırmıştır. Bu guruplar, uluslararası kuruluşlarla temasa geçip yönetime olan itirazlarını ilan etmiştir. Bu hadiselerin ardından Millî Cephe, Azadi Hareketi, Tudeh Partisi ve diğer muhalif geleneksel hareketler tekrar hareketlenip gösteriler düzenlemeye, bildiriler yayınlamaya başlamıştır. Dünya, İran'ın hareketliliklerini mercek altına almıştır. Şah Muhammed Rıza'nın da eskisi gibi gücü kalmadığı için fazla baskı yapamamıştır (Abrahamian, 1391:465-466).

Devletin siyasi alanda din adamlarına uyguladığı baskılardan biri de, din adamlarının geri adım atmalarını sağlamak için onlara vermeyi öngördüğü bütçe planını kesmektir. Fakat bu onlara bir zarar vermemiştir. Çünkü din adamları mali bakımdan devlete bağlı bulunmamaktaydı (Parsons, 1374:336). Ayetullah Humeynî bu konuyla

ilgili; din adamlarını, ülkenin bedava destekçileri olduğunu ve devlet bütçesine hiçbir şekilde ağırlık yapmadıklarını söylemiştir (İmam Humeynî, 1369a:301). Din adamlarının mali kaynakları, daha çok piyasa ve halkın ödediği humus, zekât ve adaklar şeklindeki şer’i yollarla temin edilmekteydi. Din adamları, toplumsal yaşamın bütün alanlarında bulunup gelir elde edebilmiştir.

1978 yılının başlarına kadar Şah Muhammed Rıza, bakışlarını daha çok liberal ve Marksist muhalifler üzerine yoğunlaştırmıştır. Şah Muhammed Rıza din adamlarına fazla dikkat etmediğinden dolayı, din adamları daha az zarar görmüştür. Bu şekilde din adamları da ekonominin olumsuz gidişatından, siyasi ve nizami temellerin gevşemesinden doğan halkın memnuniyetsizliğinden yararlanarak cephelerini güçlendirmiştir. Bu yılın (1978) sonlarına doğru, Şah Muhammed Rıza, yavaş yavaş ulemadan rahatsız olmaya başlamıştır. Zira onların gücünden ve kitleleri harekete geçirmelerinden haberdar olmuştur. O, bazı araçlar sayesinde, mutedil olan din adamlarına yaklaşmak ve aşırılarla da uzlaşmak istemiştir. Bu bağlamda Kum’un merci-i taklitleriyle bazı temaslar yapmıştır. Fakat bu aşamada, Şah ile din adamları arasında bir barış zor görünmekteydi. Onlar, siyasi olarak tanımadıkları Şah’la müzakereler yapmamaya kararlıydılar. Devlet ile din adamları, birbirlerine karşılıklı cephe almış bulunmaktaydı. Artık birinin galip gelmesi gerekiyordu (İmam Humeynî, 1369c:347-348; İmam Humeynî, 1369f :230; İmam Humeynî, 1369d:129).

Şah Muhammed Rıza’nın icraatları zıtlıklar barındırmaktaydı. Bir taraftan din adamlarını kendine bağlamak istemiş diğer taraftan da onları hapis, sürgün, idam ve ülke medyasında tahkirle ezmek istemiştir. Bu da Şah’ın zararına olarak ulema cephesinin güçlenmesine yardımcı olmuştur. 6 Aralık 1978 tarihinde “*İttılaat Gazetesi*” din adamlarına ve Ayetullah Humeynî’ye hakaret içerikli bir haber yayınlamıştır. Haberde hakaretin yanı sıra din adamları gerici olmakla suçlanmış ve onların Ak Devrim’e karşı durmalarını komünizme hizmet olarak nitelendirmiştir. Bu haber üzerine 8 Aralık’ta Kum şehrindeki ulema ve medrese talebeleri protestoya başlayarak, Şah Muhammed Rıza’yı Yezid ilan edip Ayetullah Humeynî’nin sürgünden geri dönmesine izin verilmesini istemiştir. Bu protestolar şiddetle bastırılmıştır. Bir sonraki gün Ayetullah Humeynî, din adamlarını ve halkı yeni bir gösteriye davet ederek direnmelerini istemiştir. Bu esnada Kum’un merci-i taklitlerden olan Ayetullah Şeriatmedari, millete eziyet etmemesi ve din

adamlarından elini çekmesi için Şah'ı protesto edip, ölenlerin cenazelerini Tahran'a götüreceğini söylemiştir (Sullivan, 1374:133-134; Bazargan, 1363:21-35).

Ayetullah Şeriatmedari ve ülkenin diğer muhtelif noktalarındaki 88 din adamı, Kum'da öldürülenlerin 40. gün merasimlerinin düzenlenmesini istemiştir. Kum şehitlerinin 18 Şubat'taki 40. gün merasim ve gösterileri İran'ın birçok şehrinde sakın bir şekilde yapılmıştır. Fakat Tebriz'de protestolar şiddete dönüşünce devlet tarafından bastırılmıştır. Bu olayda 300'e yakın kişi öldürülmüştür. Dini liderler ve Milli Cephenin üyeleri halktan Tebriz şehitlerinin de 40. gün merasimlerinin yapılmasını istemiştir. Tebriz'de öldürülenlerin 40. gün merasimleri 29 Mart'ta yapılınca ülkenin birçok noktasında bu merasimler şiddetle bastırılmıştır. Bir sonraki 40. gün etkinlikleri 1 Mayıs'ta yapılmıştır. Tüm bu gösteriler bastırılmasına rağmen Şah rejimi zayıflayıp büyük darbe almıştır (Sullivan, 1374:133-134; Bazargan, 1363:21-35).

Kum, Tebriz ve birbiri arkasından gelen 40. gün olaylarından sonra, artık kimse Kum şehri ve dini hareketin, din adamlarının önderliğinde milletin rehberliğini ele alacağından şüphe etmez olmuştur. Din adamları da bu başarıyı kazanmış olduklarını anladıklarından her fırsatta muhalefetini açıkça ilan edip halkı harekete geçirmiştir (İmam Humeynî, 1369c:372).

Devlete karşı gösteriler arttıkça devlet, aşırılık yanlısı din adamlarının konumlarını mutedil olanlara karşı daha da güçlendirmiştir. Bunun neticesi olarak bütün muhalif gruplar aşırı dini gruplara katılmıştır. Öyle ki Tudeh Partisi (Marksist eğilimli) 1978'in kasım ayında Ayetullah Humeynî ve Milli Cephe'yi desteklediğini Moskova'dan ilan etmiştir (Parsons, 1374:392-394). Fakat Ayetullah Humeynî onların desteğini ret edip Tudeh hareketinin fikirlerine karşı olumsuz görüşünü açıklamıştır (İmam Humeynî, 1369c:407).

1978 yılında Şah Muhammed Rıza'nın protestoları bastırma sırasında cinayetlerin artması ve insanların isteklerini göz önünde bulundurmaması sonucunda ilmiye havzalarındaki ulema da Ayetullah Humeynî'ye desteklerini açıkça ilan etmiştir. Mücadelede en önemli rolü, merci taklitlerden ziyade ikinci derecedeki din adamları üstlenerek mücadele sahasına inmişlerdir. İlim havzasındaki ulema faal olmayan guruplar üzerinde Şah'ın aleyhinde propaganda yapmıştır. İlim havzasındaki bir kısım ulema ayrıca, Ayetullah Humeynî'nin merci-i taklitliğini destekleyerek halkın

muhtelif sınıf ve gruplarıyla doğrudan irtibata geçip hareketin ve Humeynî'nin mesajlarını topluma yaymıştır. Ulema, Şah Muhammed Rıza ile mücadeleyi kendi dini vazifelerinin bir gereği olarak görmüştür. İkinci sınıf din adamlarının merci-î taklitlere göre zararları daha çok olmuştur (A'mid Zencani, 1384;24-25).

1978 yılının Mart ayında, Saray ve hükümetle ilişkisi olmayan gruplardan meydana gelmiş Milli İslamî bir cephe oluşturulmuştur. Fakat mücadeleciler din adamları, bu cephede bulunmaktan kaçınıp buna bir temsilci bile göndermemiştir. Sonradan anlaşılmıştır ki bu cephedekiler Doktor Musaddık'ın taraftarları olup Ayetullah Humeynî'ye bağlılıkları olmayacak kimselerdir (Bazargan, 1363:30).

Din adamları, dini olmayan gruplardan birisiyle işbirliği yaptıkları takdirde kazançlarını kaybedeceğinin farkında olmuştur. Bunu için de daima bir rehberin bayrağı altında birlik olma peşinde olmuştur. Kırkıncı gün yasaları protesto silsilesinin ardından, Ayetullah Murtaza Mutahhari, İnkılâp Şurası'nı kurmak için gizli çalışmalara başlamıştır. Bu Şuranın üyeleri din adamları ve mücadeleciler milliyetçilerden oluşmuştur. Ayetullah Telekani de gösterileri organize etmekle uğraşmıştır. O, halk ile Humeynî arasındaki irtibatın halkası olmuştur (Bazargan, 1363:35).

Mutahhari ve Telekani, mücadeleyi eskisinden daha fazla güçlendirip daha büyük hedef sahibi yapmıştır. Ayrıca Kum uleması da Ayetullah Şeriatmedari liderliğinde meydana indiğinden, devleti eskisinden daha fazla işlevsiz hale getirmiştir. Protestolarda “Şaha ölüm” ve “Rehber Humeynî” sesleri yükselmiştir. Muhaliflerin icraat ve gösterilerinden sonra rejim birkaç yönlü bir strateji uygulamıştır: Bunlardan ilki, gayri Müslim liderleri tehdit edilip eziyetlere tabi tutmak, din adamlarına ve tüccarlara ise yumuşak davranma politikası olmuştur. Şah, din adamlarının teveccühlerini kazanmak için Şahin Şahlık Takvimi'ni Hicri Şemsi Takvime çevirmiş, hapisanelerdeki din adamlarını bırakmış, kadınlarla ilgili çıkarılan yeni yasaları iptal etmiş ve eğlence merkezlerini kapatmıştır. Halkın teveccühünü kazanmak için de devlet maliyesini düzeltmeye yönelik bazı girişimlerde bulunmuştur. Memur ve işçilerin maaşlarında belli bir artışa gitmiştir. Bu girişimler üzerine durum biraz sakinleşmiştir. Şah Muhammed Rıza, durumu idarede geçici bir muvaffakiyete ulaşmıştır. Ayetullah Şeriatmederi de sadece Kanun-i Esasiye'nin uygulanmasını istediğini, bunun dışında Şah'ın gitmesi veya kalmasının kendisi için

önemli olmadığını açıklamıştır (Yezdi,1363:20-26; Bazargan, 1363:31). İlimli ulama, birçok imtiyaz elde ederek mücadeleden geri çekilmiştir. Onlar emniyetsiz bir ortamın oluşmasından tedirginlik duymuştur (Harney, 1377:51).

İnsanlar memnuniyetsizliklerini göstermek için her fırsattan istifade etmiştir. Denebilir ki mescit ve Hüseyniye’lerde yapılan her dini merasim ve toplanma, halkın memnuniyetsizliğini açıklamak için birer mekân olmuştur. Ayetullah Humeynî, yayınladığı genel bildirimlerde, vaiz ve din adamlarını muhatap alarak onlardan, Şah’ın katliamlarını açıklamalarını istemiştir. Din adamları 100 bin kişinin katıldığı 6 Eylül 1978’deki Kurban Bayramı namazını siyasi bir renge büründürmüştür. Bu toplu yürüyüşler muhalefetin gücünü gösterme gösterisi olmuştur. Şah Muhammed, bu olaydan sonra askeri bir hükümet kurup muhaliflerle açıktan mücadeleye girişmiştir. Muhalifler de bir önceki protestolarından daha büyük protestolar yapma kararını almıştır. Kara Cuma olarak bilinen 7 Eylül 1978 günü Jale Meydanı’ndaki genel protesto, şiddetlice basılmış yaklaşık olarak 200 kişi bu olayda öldürülmüştür (Harney, 1377:28-29;Sullivan, 1374:148-150). Bu olayla birlikte İranlılar artık olayların doğrudan katılımcısı haline gelmiştir (Mottahedeh, 2003: 366).

Bu hadise, olayların kontrolünü devletin elinden almış ve ülkenin durumu, İran İslma Devrimi’ne (10 Şubat 1979) kadar sakinleşmemiştir. Devlet muhaliflere ne yapacağını bilmemekteydi (Harney, 1377:31). Radikal din adamları, ılımlı olan din adamlarını da uyandırıp kendi safına çekmiştir. Milli Cephe liderleri, Azadi Hareketi, ılımlı siyasi gruplar, üniversitedeki öğrenci hareketleri, pazar, Kum’daki ulema vd. hepsi Ayetullah Humeynî ile teorik bir ihtilaflarının olmadığını ve Kanun-ı Esasi ile amel edilmeyene kadar hükümetle hiçbir müzakereye oturmayacaklarını ilan etmiştir (Abrahamian, 1391:478).

Ayetullah Humeynî’nin Paris’te bulunduğu sıralarda onun İran’daki hareketiyle irtibatını Ayetullah Telekani ve Ayetullah Beheşti sağlamıştır. Bu şahıslar medrese ve üniversite eğitimi görmüş dünyadaki hadiselerden haberdar kimselerdir. Ayrıca bunlar, hem Şah Muhammed Rıza’ya hem de Marksistlere muhalif olmuştur (Sullivan,1374:173-174).

Şah Muhammed Rıza, Ayetullah Humeynî’nin İran halkıyla irtibatını kesmek için onun Paris’e sürgün edilmesini sağlamıştır. Fakat Fransa’daki basın ve ifade özgürlüğü O’nun söylediklerini rahatça İranlıların eline geçmesine yardımcı

olmuştur. O, Şah rejiminin devrilmesi noktasında ısrarla direnmiştir (İmam Humeynî, 1369b:300). Ayetullah Humeynî'nin, sesini daha da yükseltmesiyle ılımlı hareketlerin sesi gittikçe zayıflamıştır. Öyle ki o yıl (1978), Milli Cephe ile Ayetullah Şeriatmedari arasında tek bir cephe oluşturma noktasında bir koalisyon kurdukları görülmüştür. Bu koalisyonla, Şah ılımlıları kendi tarafına çekme ümidini yitirmiştir. Şah bu grupların fazla isteklerde bulunacağı endişesiyle bunlara karşı olan tutumlarında tereddütte kalmıştır (Parsons, 1374:366).

Kum uleması, Şah'ın yetkilerinin sınırlandırılmasının yanı sıra Kanun-î Esasi'nin de uygulamaya konulmasını istemiştir. Fakat Şah Muhammed Rıza ise bir referandumla kendi yetkilerini azaltmanın peşine düşmüştür. İlimli din adamları da bu seçenekler konusunda bölünmüştür (Parsons, 1374:342-343).

Şah Muhammed Rıza'nın, bazı ılımlı din adamlarıyla işbirliği yapması radikal ulemanın mücadeledeki başarılarını artırmıştır. Din adamları, Şah'a karşı kendilerini mücadele etmekte yetersiz görmemiştir. Yeni mücadele tarzında; Kur'an ayetlerinin siyaset ve günlük sosyal olaylara uygulanması ve hükümetin Kur'an ve Şeriatle yönetilmesi hedeflemiştir (Sullivan, 1374:19).

Mescidler, İran İslam İnkılabı'ndan bir yıl önce, rejimle mücadelede güçlü bir karargaha dönüşmüştür. Din adamları, Humeynî'nin mescitlerdeki nâipleri unvanıyla halkı örgütlemiştir. Mescidler, din adamları tarafından İslam düşüncesinin açıklandığı, Devrim Hareketi hedeflerinin bildirildiği, Şah'lık rejiminin zulüm ve komplolarının ifşa edildiği bir karargâha dönüşmüştür. Halka, Ayetullah Humeynî'ye ait bildiri ve ilanların aktarılmasıyla, halk İslam'ın idealleri ve saltanat hakkında daha da bilgilendirilmiştir (A'mid Zencani, 1384:22).

Mescidlerin bu kadar etkili olmasını, insanların namaz için günde birkaç kez mescitte buluşmaları neden olmaktadır ve bunun önünü almak Şah rejimi için mümkün olmamıştır. Ulemanın grev çağrısı Şah Muhammed Rıza'ya son darbeyi vurmuştur. İlk grev çağrısı Paris'ten Ayetullah Humeynî'nin çağrısıyla olmuştur (Harney, 1377:62). Şah Muhammed Rıza, halka ve din adamlarına imtiyazlar vererek ortamı sakinleştirmenin peşinde olmuştur. Fakat onun itibarı eskisi gibi halk nezdinde kalmamıştır. Halk, Şah'ı ülkenin tek adamı olarak gördüğünden ülkedeki bütün sorunları da ona bağlamıştır (Harney, 1377:119-120).

Şah Muhammed Rıza, 1979 yılının Ekim ayında, canlı yayın programında koalisyonla oluşacak bir hükümet kurma peşinde olduğunu bildirmiştir. O, bu teşebbüsüyle Milli Cephe üyelerini kendine çekip onları din adamlarından uzaklaştırmayı hedeflemiştir. Şah Muhammed Rıza önceki hatalarını itiraf etmiştir. Şah'ın bu konuşmasındaki en ilginç nokta ise Kum ulemasını İslam'ın koruyucuları olarak gördüğünü belirtip onlardan, halkı sakinleşmeye davet etmeleri konusunda ricada bulunmuştur. Bu konuşmasında, Ayetullah Humeynî'nin itimadını kazanma noktasında hiçbir çaba göstermemiştir. Şah Muhammed Rıza'nın bu geri adımından sonra da silahlı kuvvetler, aynı şekilde onun yetkisinde kalmaya devam etmiştir (Bazargan, 1363:55-56). Bu süreçte Şah Muhammed Rıza'nın hatası şu olmuştur: Halkın tarafından desteklenen muhalefeti kazanması gerekirken Şah, bunu yapmayı muhaliflere imtiyazlar vermekte tereddütler yaşamıştır. Ancak durumun vahametini gördükten sonra bu imtiyazları vermiştir. Bu durum da müzakerelerin bir sonuca varmamasına sebep olmuştur (Harney, 1377:68-126). Hükümet kesin bir stratejisi geliştirmeyip, daha çok yerel taktik ve teşebbüslerle işi yürütmüştür (Haşimi Rafsancani, t.y.:66). Bu teşebbüslerde, Şah Muhammed Rıza'yla hükümetin itibarını yitirmesine sebep olmuştur (Harney, 1377:33).

Bu noktada ulemanın görüşü şöyle olmuştur; Şah Muhammed Rıza ülkeden gitmeli, çünkü Humeynî, saltanatı temelden gericilik olarak kabul etmiştir. Zira saltanat halkın reyine dayanmadığı için denetlenememiştir. Saltanatın mahiyeti masum imamların hilafetiyle uyuşmamaktadır (Furâtî, 1390:16-17).

İran'da İslamî bir hükümet olmamasına rağmen ulema, İslamî ruhun son koruyucusu olmuştur (Harney, 1377:78). Sullivan, Şah Muhammed Rıza'nın İran'dan çıkışından bir ay önce, onunla yaptığı bir röportajda, ona din adamları ve memleketin durumu hakkında soru sormuştur. Şah, din adamları konusunda iyimser olmadığını belirtmiştir. O, dini liderleri kokuşmuş fikir sahipleri olarak niteleyerek onların zararlarından ve paraya düşkünlüklerinden bahsetmiştir. Şah Muhammed Rıza, din adamlarını ülkenin kalkınması ününde engeller olarak görmüştür. Ulemayı, kendi maddi güçlerini korumak için kendisine karşı çıkan kimseler olarak itham etmiştir. O, protestoları zora başvurarak bastırabileceğini, ama kanun çerçevesinde saltanatını sürdürmek istediğini ifade etmiştir. O, öğrencilerle eğitimlileri, din adamlarına uymaları halinde cezalandırılacağını da ifade etmiştir (Sullivan, 1374:59-155).

Şah Muhammed Rıza'nın din adamlarıyla mücadelesinde dikkat edilmesi gereken bir nokta da onun, dini kendisinden yararlanan bir kuvvet olarak görmesidir. O, dini bütünüyle ortadan kaldırmak peşinde olmamıştır. Şah Muhammed Rıza'nın gözünde din, dâhili tehlike olan Marksistlerle harici en büyük tehlike olan komünistler (Rusya) karşısında engelleyici bir set olarak görmüştür (Harney, 1377:37).

Şah Muhammed Rıza ve devlet adamları yurt dışına çıkacakları zamana kadar da, din adamlarının devrim yapabileceğine inanmamıştır. Ama İran toplumu o zamanlar (1979) çok fazlasıyla dindar olup fakirlik sebebiyle de din adamlarının etkisi altında kalmıştır (Âl Ahmet, 1380:90-93). Şah Muhammed Rıza, meydana gelen olayları içteki sorunlara bağlamak yerine Rusya, Amerika ve İngiltere'nin komploları olarak görmüştür. Şah, meydana gelen olaylarda zikredilen devletlere bazı din adamlarıyla Tudeh'çilerin yardım ettiğini düşünmüştür. O, milliyetçiliği İran'daki en büyük güç olarak görmekteydi (Bazargan, 1363:58-64). Şah Muhammed Rıza, İran İnkılabı'nın bir grup ve tabakaya has olmadığını, toplumun bütün fertleriyle ilişkisinin olduğunu bilmesi gerekmektedir (Muntezari, t.y.:35).

Şah Muhammed Rıza, sorunların kökünü anlamamıştır. Ulema ve hükümet son zamanlarında farklı yöntemler edinmiştir. Şöyle ki; hükümet batıya güvenip ülkeyi batı tarzında organize etmek için bir yola çıkmıştır. Dindar toplum, din adamlarının arkasından yol alırken, devlet ise arkasını boş gördüğünden daha fazla modernistlere yaslanmıştır (Âl Ahmet,1380:94-95).

Şah Muhammed Rıza'nın yaslandığı modernizm fikrinin, teoride ve pratikte birçok eksikliği bulunmaktaydı. O buna rağmen toplumsal yapıya dikkat etmeden zorla modernizmi uygulamak istemiştir (Sadık Kâr, 1374:97).

Halk, gün geçtikçe kendilerine yapılan zulümler konusunda onu sorumlu tutmuştur. Bundan dolayı da halk, din adamlarının tarafını tutmuştur. Orta tabaka ve din adamları, dini taassup ve öfkeyle Şah'a muhalefet etmiştir (Harney, 1377:73-181).

Şah, 1978 yılının Kasım ayında büyük bir hata yapmıştır. Şah verdiği özgürlükleri iptal edip gazeteleri kapatmıştır. Sınırdaki kontrolleri daha da arttırıp siyasi mahkûmların bırakılması yasaklamıştır. (Harney, 1377:105-109). Şah Muhammed Rıza, askeri hükümet kurup başına Korgeneral Azhari'yi getirmiştir. Şah, ılımlı muhalifleri din adamlarından ayırıp koalisyon hükümeti kurmanın peşinde olmuştur.

Fakat karışıklıklar ve sonu gelmeyen gösteriler, devleti etkisiz hale getirmiştir. Olaylar üzerine hükümette çözüm olarak, Şah Muhammed Rıza'nın ülkeden gitmesi gerektiği düşüncesi hâsıl olmuştur. Hükümet, huzuru onun yokluğunda görmüştür. Ayetullah Humeynî ve ulema, bu şartlarda oluşacak her hükümete karşı çıkmıştır. Onlar, saltanatın kaldırılıp kaldırılmaması noktasından referanduma gidilmesini istemekteydi (Yezdi, 1363:29-63).

Askeri hükümetin başarısızlığından sonra Ocak 1979 yılında Bahtiyar başbakanlığa getirilmiştir. Şah Muhammed Rıza, bir saltanat şurasını kurup ülkeden ayrılmıştır. Bahtiyar, saltanat yetkilerini sınırlandırıp bütün işlerin idaresini eline alma peşinde olmuştur. Onun iki temel hareket noktası olmuştur: İlki Kanun-ı Esasiye'ye bağlılık ikinci ise; Şah'ın yetkilerini azalmayı amaçlamıştır. Bahtiyar'ın ne halk ne de partisel bir desteği olmuştur. Ayetullah Humeynî, Şah'ı ortadan kaldırma ve Bahtiyar'ın istifasının peşinde olmuştur. Ayetullah Humeynî, bir bildiri yayınlarak devletle olan muhalefetini açıklığa kavuşturarak, hükümetle işbirliğinin haram ve küfür olduğu fetvasını vermiştir. Ona göre Şah Muhammed Rıza, Bahtiyar'ı başbakanlığa getirmekle şöyle bir hile yapmıştır: Şah, kendi eski bir muhalifini¹⁰ başbakanlığa seçerek kendi muhaliflerini birbirine düşürmek istemiştir. Ayetullah Humeynî; Bahtiyar'ı, milletin ve kendisinin bir düşmanı olarak görmüştür (Yezdi, 1363:75-83).

Bahtiyar, Milli Cephe'deki eski dostları olan milliyetçiler üzerinden din adamlarıyla müzakereye girme yollarını aramıştır. Bu projede onun en büyük destekçisi Amerika olmuştur (Yezdi, 1363:99-107).

Bütün sorunlara rağmen İslamî hareketin genişlemesinde en büyük etken, din adamlarının birbirleri ile uyumlu bir şekilde hareket etmeleri, bildiri, ilan ve propaganda çalışmalarındaki ustalıkları onları zafere ulaştırmıştır (Harney, 1377:209).

Olayların seyri bir yıl içinde çok fazla hızlanınca gelecekle ilgili hiçbir şey öngörülemedi. İran inkılâbı hadisesi ve dini rehberlik makamı, inkılâp teorisyenleri tarafından imkânsız, geçici ya da tarihin özel şartlarına has bir gelişme olarak nitelenmekteydi (Sadık Kâr, 1374:95). Bu başarısız tahlillerin sebebi,

¹⁰ Bahtiyar, Milli Cephe'nin bir üyesiydi.

teorisyenlerin toplumun özünden ve İran halkının hissiyatlarından habersiz olduklarını göstermektedir.

İnançlar, bir anda çıkıp bir anda da ortadan kalkan şeyler değildir. İnanca yapılan her çeşit baskı, beraberinde insanların öfkesini getirir. İran'da meydana gelen sonuçlar da bunun göstergesidir. Petrol sanayisinin millileşmesinde, Milli Cephe ve Milli Direniş Hareketleri'nde etkileyici şahsiyetler olarak ortaya çıkan İran uleması, 1963 yılından sonra, Ayetullah Humeyni'nin liderliğinde hesaba katılması gereken bir topluluk olarak meydana inmişlerdir (Bazargan, 1363:81).

İran inkılâbı ulemanın sınıfsal mücadelesi olmayıp, devletin bencilliğine karşı, milletin taşan sabrının mücadelesi olmuştur. Ulemanın başarılı olmasının sebebi de ulemaya muhalefet edecek birleşik ve örgütlenmiş bir sınıfın olmayışıyla alakalı bir durumdur. Amerika'nın Tahran Büyükelçisi Martin Herten, inkılâp süreci hakkında şunları ifade etmektedir: "Şah Muhammed Rıza'nın taraftarları bile, eldeki imkânlar ve halka uygulanan baskıya rağmen, yaptıkları şeyin halkı kandırmaktan başka bir şey olmadığını ve özgürlük ile gücün liyakat sahibi bir yönetime teslimi dışında, yapılacak başka bir şeyin kalmadığı anlamıştır" (A'mid Zencani, 1384:12-13).

Ulemanın İran İnkılâbı'nda aktif olarak yer almasının sebebi, İmamet inancındaki düşünceleri pratiğe geçirmeye duydukları özlemden kaynaklanmıştır. Bundan dolayı din adamları meydana inerek halka önyak olmuştur (A'mid Zencani, 1384:12-13). İran İnkılabının din adamlarının rehberliğinde meydana geldiği doğrudur, fakat halk kitlesini harekete geçiren sebep sadece din olmamıştır. Belki ondan daha güçlü olarak, Pehlevi Saltanatı'nın başarısızlığı ve toplumdaki ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel krizler olmuştur (Katuzyan, 1380:54). Zikredilen durumlardan dolayı, denilebilir ki; İran inkılâbı ekonomik, dini ve özgürlük istekleri olmak üzere üç temel üzerine kurulmuştur. Şah hükümetleri, bütün grupları kendisiyle çatıştırmış ve kendisi için bir dönüş yolu bırakmamıştır. Din adamlarının ortaya çıkmasıyla da toplumun çeşitli sınıfları, mücadelelerini ulema mevzisinin arkasında vermeyi daha uygun görmüştür.

İran inkılâbı, İran'ın sosyal ve siyasi yapısının İmamet Nazariyesi'ne göre toplu olarak yeniden değiştirilmesinden ibaret olmuştur. Bu değişim, şiddetli kitlesel kıyamlara öncülük eden din adamlarının isteklerine göre olmuştur (A'mid Zencani, 1384:14).

Şah Muhammed Rıza, güçlü bir kişiliğe sahip olmadığı için sorunlar karşısında geri adım atmıştır. O, sorunların çözümünü zamanın akışına bırakmıştır (Laing, 1371:20-21). Dönemin İngiliz büyükelçisi saltanatın düşmesi ve inkılâbın başarıya ulaşmasının sebepleriyle ilgili tahlilleri, Miladi 1970-1980'li yıllardaki olayları açık bir şekilde ortaya koymuştur. O, Şah Muhammed Rıza'nın başarısızlığını şöyle açıklamıştır:

Şah Muhammed Rıza, şiddet veya barışı, iki zıt kutuptan birini tercih edemedi. Şah Muhammed Rıza, kendi gücünün zirvesindeyken bile o kadar acımasız değildi. Ta ki o durumda güç, nüfuz ve kudretiyle din adamlarını ortadan kaldıracak gerekli teşebbüsleri yapsın. Bununla birlikte İran toplumunda, din adamlarını tamamını etkisiz hale getirecek hızlı bir değişime de güç yetiremedi. Şah Muhammed Rıza, insanları, olmadıkları bir şekle dönüştürmek istemekteydi. Fakat insanlar bu durumdan korkup geleneksel ve dini liderlere yönelmiştir (Parsons, 1374:442-443).

Devrimin başarıya ulaşmasından sonra ulemanın tavrında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Ulema statüsü olarak artık toplumsal düzeyden devlet düzeyine yükselmiştir. Ulema, devrimden önce devletten mali destek almadığından dolayı belli bir bağımsızlığa sahip iken, devrimden sonra kurulan rejimde, devletin her kadrosunda görev almasıyla doğrudan devlete bağımlı memurlar haline dönüşmüşlerdir.

Özünde kuvvetini ve ayrıcalığını halk tabanlarından alan din adamları, devletin merkezine oturduktan sonra toplumdan uzaklaştıkları gibi, özünü de kaybetmeye başlamıştır. Topluma dayatılan yeni rejim doğrultusunda, ulemanın siyasi alana bu denli müdahalesi, ulemanın aslından da yabancılaşmasına neden olmuştur. Bu hipotez, ulemanın siyasal otoritesinin arttığını ancak Şii inanç sisteminin geleneksel temellerinin sarsıldığını ve bunun sonucunda da ulemanın kendi özünden uzaklaştığını ileri sürmektedir. Bu kapsamda, devrim sonrasında kurulan yeni müesseseler, var olan din kurumlarını saf dışı bırakmıştır. İmamet teorisinden türetilen velayet-i fakih Nazariyesi çerçevesinde şekillenen Liderlik Makamı, tüm Şiilerce kabul gören bir merci olmaktan uzak, sadece İran sınırları içinde tanınan siyasal bir otorite haline dönüşmüştür (Hüseyinoğlu, 2009:2).

2.4.2. Humeynî'nin Hayatı ve Siyasi Mücadelesi

Seyyid Ruhullah Mustafavi ya da daha çok bilinen adıyla Ayetullah Ruhullah Musevi Humeynî, (Taflioğlu, 2009:137) 24 Eylül 1902 tarihinde muhafazakâr bir ailenin altıncı ve son çocuğu olarak İsfahan'a bağlı Humeyn isimli bir kasabada dünyaya gelmiştir. Babası Ayetullah Mustafa Müsavi önemli ulemadan Seyit Ahmet Musavi'nin oğludur. Seyit Ahmet bir süre Hindistan'da bulunması sebebiyle el-Hindi olarak da bilinir. Humeynî'nin ailesi uzun yıllardan beri dini ulema geleneğine sahiptir. 1830 yılında Seyit Ahmet, Hindistan'ı terk ederek Necef'e gitmiştir (Taflioğlu, 2009:62;Erkilet, 2017:361).

Humeynî'nin annesi ise merkezi İran'da, iyi bilinen toprak sahibi ve ulemaya mensup bir aileden gelmekteydi. 1917'de vefat eden annesi, yerel bir toprak ağasının kız kardeşi ve İsfahan'da çok saygı duyulan yüksek dereceli bir müctehid olan Ahund Hacı Molla Hunsari'nin kızıydı. Hunsariler, Arak'taki dini kurumları tekellerinde bulunduran ve 1909'da Meşrutiyet devrimcilerince idam edilen muhafazakâr müctehit Şeyh Fadlallah Nuri'yle de yakınlıkları olmuştur (Abrahamian, 2002:13).

Seyyid Ahmed'in Sahibe adında bir kız ve Seyyid Mustafa Hindi adında bir erkek çocuğu olmuştu. Seyyid Mustafa, Humeynî'nin babasıdır (Baylak, 2012:13). Seyyid Mustafa, Seyyid Ahmed'in 1841 yılında evlendiği üçüncü eşi Sakine Hanım'dan 1856 yılında dünyaya gelmiştir. Seyyid Ahmed, vasiyeti üzerine Kerbela şehrine defnedilmiştir. Humeynî'nin babası Seyyid Mustafa dini eğitimine önce İsfahan'da sonra ise Necef ve Samara'da devam etmiştir. Bölgede feodal toprak sahipleri kendi silahlı adamları ile köylüler üzerinde baskı uygulamaktaydı. Seyyid Mustafa da kendi topraklarını korumak ve diğer köylülere yardım etmek için çalışıyordu. Bu sebeple Humeynî'nin doğumundan beş ay geçtikten sonra 1903 yılının mart ayında babası 47 yaşında iken Humeyn yolu yakınlarında çeteciler tarafından öldürülmüştür (Taflioğlu, 2009:62). Adalet aramak için Seyyid Mustafa'nın dul karısı Tahran'a gitmiş, yaklaşık üç yıl süren mücadele ve önde gelen bir mahkeme yetkilisi aracılığıyla yürüttüğü lobi faaliyetleri sonucu, Şah'ın suikastçılardan birini idam ettirmesini sağlamıştı. Halka açık bir alanda asılan adamın başı merkez çarşıda sergilenmişti. İdamdan sonra Humeynî'yi bıraktığı sütanneden geri almıştır. Humeynî 15 yaşındayken annesini kaybetmiştir (Abrahamian, 2002:14).

Humeynî, annesi Hacer Hanım ile halası Sahibe Hanım tarafından yetiştirildi. Humeynî, eğitimine evlerinin yakınlarında bulunan Molla Ebi'l Kasım gözetimindeki bir mektepte Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek başladı. Yedi yaşında hafız oldu. Humeynî, birçok yakınından ve âlimlerden Arapça, Mantık, Gramer, Sentaks ve diğer dersleri öğrenmiştir (Taflıoğlu, 2009:16-17).

1918'de Humeynî, yetişmesinde önemli bir yere sahip olan iki kadını; hem halası Sahibe'yi hem de annesi Hacer'i kaybetmiştir (Taflıoğlu, 2009:63). Böylece ailenin idaresi ağabeyi Seyyid Murtaza'ya geçmiştir. Ailesine refakat etmek için 19 yaşına kadar Humeyn'de kalmıştır. Humeynî ve ağabeyi bu zamanda çok sıkıntı çekmiştir. 1920-1921 yılında Seyyid Murtaza kardeşi Humeynî'yi daha iyi bir eğitim alması için, o dönemde önemli dini merkezlerden biri olan Arak şehrine göndermiştir. Arak şehrini önemli kılan sebeplerden birisi, dönemin önemli âlimi olan Fazlullah Abdülkerim Hairi Yezdi'nin varlığı olmuştur. Yezdi bu şehrin ilim merkezi olmasında etkin rol oynamıştır. Yezidi'nin bir süre sonra Kum'a gitmesiyle Humeynî, Yezdi'yi takip etmiştir. Bu göç hayatındaki en önemli olaylardan olmuştur (Baylak, 2012:18-19). Hairi 16 yıl boyunca Humeynî'nin asıl hocası olmuştur (Abrahamian, 2002:14).

Humeynî, ileri ki dönemlerde görüş açısından Hairi'den farklı düşüncelere sahip olsa da onun manevi yaşam tarzından fazlasıyla etkilenmiştir (Taflıoğlu, 2009:63).

Hairi Yezdi'nin ardından 1922 ya da 1923'te Kum'a gelen Humeynî, gelir gelmez kendini Sütuh'a¹¹ adamıştır. Humeynî din ilimleri dışında pek de iyi karşılanmayan felsefe ve irfan gibi konulara ilgi duymuştur. Humeynî'nin ders aldığı şahıslar arasında onu etkileyen önemli isimde biri de Mirza Muhammed Ali Şahabadi olmuştur (Baylak, 2012:20-22).

1929'da Humeynî Tahran'lı tanınmış âlim Hücetü'l İslam Sakafi'nin kızı Betül'le evlenip hayatının geri kalanını Betül hanımla geçirmiştir. Yedi çocukları oldu; ikisi oğlan üçü kız, beşi hayatta kaldı. Oğulları Mustafa ve Ahmet gençlik yıllarını babalarının yardımcıları olarak geçirmiştir. Büyük oğlu Mustafa devrimin ilk yıllarında öldü veya rejim tarafından öldürüldüğüne dair söylentiler yayılmıştır. Ahmet ise babasının 1989'daki ölümüne kadar yardımcılık görevine devam etmiştir.

¹¹ İran'daki temel medrese eğitimine verilen isimdir.

Humeynî'nin üç kızı ulemadan ve esnaftan ailelerle evlendirildi (Abrahamian, 2002:15).

1930'larda Humeynî, *Fevziye Medresesi*'ne girmiştir. Hadis, ahlak ve tasavvuf üzerine şerhler yazmıştır. Tamamı Arapça olan bu kitaplar şunlardır: *Misbahu'l-hidaye* (Rehberlik Kitabı), *Şerh-i dua'i seher* (Seher Vakti Duasının Yorumu), *Şerh-i erbain* (Hadis Açıklamaları /40 Hadis Şerhi), *Adabü's-salat* (Namaz Adabı). Bunların bir kısmı Şahabadi'nin tasavvuf üzerine verdiği ders notlarının kısa açıklamalarıydı. Devrimden sonra, Şahabadi'nin derslerinde ortaçağın mutasavvıf filozofları üzerine tuttuğu notlar *Fususü'l-hikem* (Hikmet İncileri) ve *Misbahü'l-üns* (Dostluk Lambası) adıyla basılmıştır. Yine bu yıllarda yazdığı Farsça mistik Şiîrler, Humeynî'nin ölümünden sonra *Divan-ı şî'r* (Şiîrler Koleksiyonu) adıyla yayımlanmıştır. Bu Şiîrlerden biri inançları dolayısıyla öldürülen ünlü ortaçağ mutasavvıfı Hallac'ı övmekte ve ilahi hakikatin kesinlikle cami ve medreselerde bulunamayacağını söylemekteydi (Abrahamian, 2002:15).

Humeynî 1936 yılında müçtehitlik icazetini 34 yaşında almıştır. Humeynî kendisini şöyle tanımlıyordu: Humeynî Kum dini ilmiye medresesinde din öğrencilerine yıllarca yüksek İslamî ilimler dersi vermiştir. Sürgün yıllarında Necef'teki medreselerde 14 yıl boyunca ders vermiştir (Baylak, 2012:23-24).

Esas itibariyle Humeynî adını ilk olarak İslam felsefesi ve irfan konuları üzerine verdiği dersler de kullandığı söylemleriyle duyurmuştur. Rıza Şah tarafından Pehlevi hanedanının bir nevi diktatörlüğe dönüşmesi ile Humeynî yazı ve derslerindeki söylemleri ile buna karşı çıkmaya başlamıştır. 1941 yılında kaleme aldığı *Keşfü-Esrar* adlı eserinde din karşıtlığı söylemini Pehlevi yönetimini eleştiren bölümler bulunmaktadır. Bu yazılarında Rıza Şah'tan daha çok kızdığı eleştirdiği kişiler o dönemde onunla işbirliği yapan din adamlarıdır. Humeynî'nin siyasi denebilecek ilk eserinden adeta ilerideki muhalefet stratejisi anlaşılmaktadır (Taflıoğlu, 2009:64).

Humeynî kısa süreli siyaset ilgisinden sonra tekrar siyasetten uzaklaşmıştır. Hatta petrol krizinin (1950'lili yıllar) patlak verdiği çalkantılı yıllarda, başlıca siyasi âlim Ayetullah Abdülkasım Kâşânî, Burucerdî'nin siyaset yasağını delerek İngilizlere karşı aktif olan Başbakan Muhammed Musaddık'ı desteklerken bile Humeynî siyasetten uzak durmuştur. Humeynî 1950'lerin çoğunu Feyziye Medresesi'nde eğitim öğretmele, vakıfları idare işinde Burucerdî'ye yardım ederek ve *Tavzihü'l-*

Mesail (Problemlerin Çözümü) üzerinde çalışarak geçirmiştir. Çünkü bütün büyük âlimler Ayetullahlık konularını pekiştirmek için önemli bir eser verme zorunluluğu vardır. Bu eser 1961'de Necef'te Arapça olarak basılmıştır (Abrahamian, 2002:17).

Humeynî farklı ve geniş bir topluluğa Ahlak dersleri verirken bir taraftan da Murtaza Mutahhari ve Hüseyin Ali Muntazari gibi daha sonra devrim hareketi esnasında onun iki önemli yoldaşı olacak genç talebelerden oluşan küçük bir grupla Molla Sadra'nın *Esfaru'l Erbaa* ve Sebzevari'nin *Şerh-i Manzume* gibi irfan ve metinlerini okutmuştur. Bu dönemde Humeynî'nin siyasi konulara ayrı bir ilgisi olmuştur. Bu da göstermektedir ki, o dönemde fıkıh Humeynî için ikincil bir öneme sahiptir (Baylak, 2012:25-26).

Humeynî'ye göre iki ana tehlike Şîî ruhanilerin meşruiyet zeminini ortadan kaldıracığına inanmaktaydı. Bunlardan ilki Müslüman düşünürler arasında artan seküler anlayış (baticılık) ve bunun halk nazarında İslam'a uyduğu düşüncesi, İkincisi olarak da Şîî din adamları arasında bir birliğin olmamasıdır. Humeynî daha sonraki siyasi ve dini mücadele stratejisini bu iki hedef üzerine bina etmiştir (Taflioğlu, 2009:65).

Humeynî, kendi mücadelesinin hedefini, milleti sömürü ve despotluktan kurtulma olarak ifade etmiştir (İmam Humeynî,1369e:300). Humeynî radikaldi eski parlak günlerin tekrar canlanması için, İslamî usul ve kaidelere daha çok uyulmasını istemiştir. O, sorunların çözümünü İslamî kanunlarda görmüştür. Ona göre batılı programlar gerçek ilerlemeyi meydana getirmiyor aksine sadece yabancılara bağlanıp onların ürettikleri mal ve müptezel kültürleri alma olarak ifade etmiştir (Hisari, 1390:118-119).

Bu şekilde Ayetullah Humeynî, Meşrutiyet'ten kendi zamanına kadar, devlete kayda değer bir itirazda bulunmayan ulema, ilk önemli mücadelesini başlattı. Burada itirazdan kasıt, bir bütün sınıfsal itirazdır, yoksa ferdi itirazlar değil. Dini bir merkez olarak bilinen Kum şehri, 1963 yılından sonra yavaş yavaş Şah Muhammed Rıza'nın baticılık programlarına itirazın edildiği bir merkez ve yönetim yeri haline geldi (Suleymi, 1386:90-132;Bazargan, 1363:21). Ulema, vaiz ve cuma imamları tüzüğü ve bildirisi olmayan bilinçli, doğal bir şebeke üyeleri gibi olmuştur (Haşimi Refsencani, t.y.:59-60).

Humeynî erken yaşlardan itibaren siyasete ve siyasi meselelere fikri anlamda ilgi duymuştur. Rıza Şah ve Pehlevi hanedanının güçlendiği dönemde genç bir öğrenciydi. Önünde iki seçenek vardı. Biri Ayetullah Hairi'nin sessizlik ve uzlaşma politikasını benimsemek; diğeri ise Müderris'in diktatörlüğe karşı aktif mücadele verme yolunu desteklemektir. Humeynî, Hairi'nin Rıza Şah'ın İran'daki İslamî kültür ve geleneğe karşı aldığı tedbirlere karşı kısmen pasif kalma kararını kabullenmeye mecbur olmuştur. Hairi'nin ölümünden İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Humeynî'nin yaşamını iki döneme ayrılabilir: İlki Hairi'nin vefatından başlayıp bir âlim olarak kaldığı 1960'lara kadar devam eden süreç. İkincisi ise 1960'ların başlarında hükümet politikalarına karşı siyasi protestosu başlayan süreç (Baylak, 2012:30).

Humeynî ve Kum'daki bazı din adamları Ak Devrim'e tepki vermeye devam ettikleri için tutuklanmıştır. Bu haber kısa sürede yayıldı. Halktan bazıları bu olayı protesto etti. Bu sırada bazı kişiler rejim tarafından vuruldu. Düzenin tekrar sağlanması altı günü bulmuştur. Bu olaylar tarihte *15 Hordad Kıyımı* (5 Haziran 1963) olarak geçmiştir. Bu kıyama İran Devrimi'ne giden yolda dönüm noktası denilebilir. Nitekim bu olaylar devrimin başlangıcı olarak kabul etmektedir. Şah'ın politikaları ulema arasında da bir takım din adamlarının sessizliklerini bozmalarına ve kendilerinin Humeynî'nin radikal hedeflerine yönelmelerine sebep oldu. Bu arada Şeriatmedari ve Hadi Milani gibi ulemanın öncüleri, Humeynî lehine bildirimlerde bulundular ve talebelerin de serbest bırakılması için yoğun bir şekilde çalıştılar. Daha sonra Humeynî serbest bırakıldı (Baylak, 2012:54-55).

Humeynî, Şah'ın Amerikalı askeri danışmanların diplomatik dokunulmazlıklarını uzatmasını 19. yüzyıldaki meşhur kapitülasyon anlaşmalarına benzeterek Şah'ı İran'a ihanet etmek ve İslam'ı tehlikeye atmakla suçladı. Bunun üzerine 4 Kasım 1964'te yeniden tutuklandı. O, Türkiye'ye (11 ay kaldı) sürgün edildi. Humeynî Türkiye'den de Irak'a geçmiştir. Sürülmüş olması ve kapitülasyonlara karşı çıkması onu rejim muhalifi âlimlerin önderi haline getirmiştir (Abrahamian, 2002:18).

Humeynî, sürgün kararına tepki gösterip İran ordusunu böylesi skandalların İran'da olmasına izin vermeyeceğini düşünmekteydi. Halk ulemayı bu olaylara karşı tepki göstermesini talep etmeli ve ulema da buna karşılık merci'i taklitler'den bu konuyu küçümsememelerini istemelidirler. Müslüman Halk, vaizlerden bu sürgünden haberi

olmayan herkesi haberdar etmesini istemeli ve vaizler bu utanç karşısında cesurca protestolarda bulunmalı ve halkı uyandırmalıdır (Algar, 1991; 297).

1977 yılında Ayetullah Humeynî'nin oğlunun öldürülmesi ve onun SAVAK tarafından katledildiği şayiasının yayılması din adamlarının faaliyetlerini artırmıştır. Bu esnada ise Ayetullah Humeynî de Necef'ten sözlerini kaset ve bildiriler şeklinde halkla göndermiştir. Bu süreçte, onun halkla irtibatını sağlayanlar, en faal din adamları olan onun yakın arkadaşları olmuştur. Bunlar dini toplantı ve mescitlerdeki buluşmalara siyasi bir renk vermiştir (İmam Humeynî, 1369c:502;Suleymi, 1386:117-137).

Humeynî, devrim öncesinde var olan bütün guruplara fazla yaklaşırsa da Marksistler dışındaki bütün mücadeleleri desteklemiştir (İmam Humeynî, 1369c:204;İmam Humeynî, 1369e:438). Bu yüzden de muhalifler arasında sevgi kazanmıştır. Humeynî, Şah Muhammed Rıza'ya muhalif olanların sözlerini desteklemekle birlikte daima onlardan daha ateşli olarak görünmesi, muhaliflerin onun etrafında toplanmasına sebep olmuştur. Humeynî'nin kendinden önceki siyasi ve dini liderleri geçmesi, onun, baştan beri diktatörlük ve sömürgeciliğe karşı cephe alması onu ayrıcalıklı kılmıştır (İmam Humeynî, 1369c:498-499). O, mücadelesinin ilk dönemlerinde Meşrutiyeti savunduğunu ve kimseyle şahsi bir meselesinin olmadığını iddia etmiştir (İmam Humeynî, 1369d:45).

Gerçekte ise Ayetullah Humeynî, Şah'ın ortadan kaldırılmasından yana olmuştur (Parsons, 1374:348). Radikal din adamları rejimden ve projelerinden nefret etmiştir. Bunlar kendilerini Şah'ın halk üzerindeki hâkimiyetinin zayıflamasının kaynağı olarak görmüştür (Harney, 1377:23). Ulema konusunda söylenecek bir hususta Ayetullah Burucerdi'nin ölümünden sonra, Şiî'lerin üzerinde uzlaşacağı bir mutlak merci-i taklit'in olmamasıdır. Bundan dolayı da ılımlı, geleneksel ve şiddete karşı olan Ayetullah Şeriatmedari ile radikal olan Ayetullah Humeynî arasında bir rekabetin varlığı söz konusu olmuştur (Harney, 1377:52). Başka bir tabirle Şah için, düşünceleri birbirine zıt olan muhaliflerle uyuşmak da bir sorun olmuştur.

Rejim tehlikeye girince Şah İslamî bir hükümet kurulmasını istemiştir. Şah 3 Ocak 1979'da Şahpur Bahtiyar'ı Başbakan olarak atamıştır. Fakat tüm bu çabalar pek işe yaramamış ve Şah 16 Ocak'ta düzen tekrar eski haline gelinceye kadar tatile gitmiş ve bir daha İran'a dönememiştir. Humeynî, halkı Bahtiyar hükümetine karşı greve

teşvik etmiştir. Tek çare olarak havaalanlarını kapattılar. Humeynî yandaşları da onu Tahran'a götürecek uçak bulmada sıkıntı yaşıyorlardı. Başbakan Bahtiyar tüm havaalanlarını kapatmıştı. Halk Havaalanlarının açılması için protestolar yapmıştır. Havaalanlarının kapanması ticari hayatı da felç ettiği için 30 Ocak'ta tekrar açılmıştır. 1 Şubat 1979'da Humeynî, 14 yıllık sürgünden sonra İran'a dönüp devrim lideri olmuştur (Baylak, 2012:82-84).

Bahtiyar, kurulmuş olan İslam İnkılâbı'nın geçici hükümetinden habersiz konuşmaktaydı. Bu hükümetin projesinin temelleri, Ayetullah Humeynî'nin Paris'e gittiği ilk günlerde atılmıştır. Bu hükümetin hedefi halkın seçeceği milletvekillerinden oluşacak olan kurucular meclisinin kurulması için zemin hazırlamak olmuştur. Bu milletvekilleri, yeni anayasayı onaylayacak kimselerdir. Seçimlerin yapılması kurucular meclisinin onayıyla ve yeni anayasanın esaslarına göre yapılacak, iktidar bu şekilde yeni seçileceklere devredilecektir (Yezdi, 1363:115). Hükümet muhaliflerinin bu teşebbüsü, halkın ümitlenmesine ve saltanat yanlısı cephenin zayıflamasına sebep olmuştur (İmam Humeynî, 1369i:409). Bahtiyar, geçici hükümetle yaptığı müzakerelerle, Ayetullah Humeynî'nin ülkeye girişini engellemek ve SAVAK'ın tasfiyesi gibi küçük imtiyazlarla vakit kazanmak istemiştir. Bahtiyar, böylelikle cumhuriyeti ilan edip İran İnkılâbı'ndan önce hareket ederek İran İnkılâbı'nın işini, daha çalışma safhasındayken bitirmeyi planlamıştır. Fakat Mehdi Bazırgan başkanlığındaki geçici hükümet, Bahtiyar'ın istifasını istemiştir. Humeynî'nin İran'a girişiyle Bahtiyar'ın planları sonuçsuz kalmıştır. Saltanat şurası, ilk başlarda gerekli tesiri göstermeyip üyelerinin istifasıyla saltanat tümüyle temsilcisiz kalmıştır. Bu şura siyasi ve dini muhaliflerle mücadelede başarısız olunca yıkılmıştır (Yezdi, 1363:119-120).

Humeynî'den önceki ulemanın halkın günlük hayatıyla ilgili sorunlara söyleyecek pek sözü bulunmamaktaydı. Bunlar sıradan bir gayretle halk hareketine liderlik yapacak pozisyona da ulaşamamıştır. Humeynî'nin eleştiri ve mücadele kabiliyeti, ulemayı toparlamıştır. (Furâtî, 1390:125-126).

Halkın nazarında Ayetullah Humeynî İslam taraftarı olup akıllıca hareket etmekteydi. Halk nazarında O, halkın kazanımlarını korumak isteyen biri olarak görünmekteydi. Halkın nazarında Şah Muhammed Rıza ise, din adamlarına aşırılıkçı yaftasını vurmaya çalışan kimse olarak görünmekteydi (Harney, 1377:105).

29 Şubat'ta Humeynî Kum'a gitmiş. Devrim sonrası Kum adeta ikinci başkent haline gelmiştir. 30-31 Mart'ta referandum yapılmış ve İran İslam Cumhuriyeti, İran'ın yeni sistemi olarak kabul edilmiştir. Humeynî 1 Nisan'ı "Allah'ın hükümetinin ilk günü" olarak ilan etmiştir. 8 Kasım 1979'da ABD elçiliği basılmıştır. Bu baskında "İmam Humeynî'nin izindeki Müslüman Üniversite Öğrencileri" adlı bir grup elçilikteki silahlı emniyet görevlileriyle girdikleri kısa bir silahlı çatışmadan sonra, Amerikalı diplomat ve istihbarat görevlilerini çok sayıda belge ve dokümanlarla birlikte ele geçirmişlerdir. Elçilikteki rehine krizi baş gösterirken Humeynî bu olayı ikinci bir devrim olarak değerlendirmiştir. 21 Ocak 1981'de rehinelere serbest bırakılmıştır. 2-3 Aralık'taki anayasa referandumunda açık desteği de beraberinde getirmiş. Sonuç olarak 1979 Şubatında Pehlevi hanedanı devrilmiş yerine İran İslam Cumhuriyet Rejimi kurulmuştur (Baylak, 2012:86-87). Böylece Velâyet-i Fakih Nazariyesi'ni pratiğe geçirmiştir. Humeynî, 3 Haziran 1989'da Cumartesi akşamı vefat etti. Cenazesi çok sayıda kişinin katılımı ile Tahran'ının güneyinde bir yere defnedilmiştir (Baylak, 2012:94-95).

2.4.3. Velayet-i Fakih'in İran İnkılabına Giden Süreçteki Rolü

2.4.3.1. Velayet-i Fakih Nazariyesi ve İran İnkılâbına Etkisi

Velâyet-i Fakih kavramı "Velâyet" ve "Fakih" kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelmiştir. Fakih kavramı ise, sözlükte "fekihe kelimesinin ismi faili olup dinin ahkâmını iyi bilmek, alim olmak ve bilgili olmak anlamına gelir" (Cürcani, 1985:175, 275; Mutçalı, 1995:670).

Şiâ inancına göre İmam Mehdi olmadığı asırlarda hadlerin uygulanması, insanlar arasındaki yargı ve yönetimin icrası fakih veya fakihlerin (merci-î taklit) görevidir. İnsanlar dinen bu fakihlere uymak zorundadır (Azeri Kummi, 1372:270).

Humeynî Velâyet-i Fakih kavramını şemsi 1348 yılında Necef'te dillendirmeye başlamıştır (Beşiri, 1383:44). Humeynî'ye göre, Velâyet-i Fakih olacak kimse iki önemli esası sahip olmalıdır. Bunlar kanun bilme ve adaletli olmaktır. Bu özellikleri taşıyan liyakatli birisi kalkıp da devlet kuracak olursa Hz. Resulullah'ın (as.) toplumu idare konusunda taşıdığı velâyet-î taşımış olur ve bu durumda herkesin ona itaat etmesi gerekir (İmam Humeynî, t.y.:63).

Velâyet-i Fakih konusu, akla dayalı itibarî konulardandır ve hukukî konumdan başka bir konumu yoktur, tıpkı mümeyyiz olmayanlar ve küçükler için kayyum (üstlenen) tayinindeki hukuki yaptırım gibidir. Milletın kayyumuyla, mümeyyiz olmayanların kayyımının, hukuki olarak vazife ve konum açısından hiçbir farkı yoktur. İmam'ın bir kimseyi, mümeyyiz olmayan veya bakım ve korunmaya muhtaç birinin bakım ve sorumluluğunu kayyum veya resmî bir göreve ya da belli bir vazifeye tayin etmesi gibidir. Bu konularda Hz. Resulullah'ın (as.), imam veya fakih arasında bir fark gözetilmesi zaten makul değildir (İmam Humeynî, t.y.:64-65).

Velâyet-i Fakih, İslam ümmetinin genel adil kanun ve ahkâmlarına inanmış, dolayısıyla ümmeti idare edebilecek ve işlerini yürütebilecek kabiliyette olan, ayrıca akıllı, adil ve siyasetin inceliklerini kavrayan, yaptırım gücüne sahip aynı zamanda İslam'ın bütün prensiplerini herkesten daha iyi bilen bir kimseye denir. Muntazeri, bu nitelikler İmam'ın zuhuru çağında Ehl-i Beyt'e mensup imamlarda tecelli ettiğini söyler. Gaybet döneminde ise bu tanım nassa hâkim olan ve onu uygulayabilen bir kimseye verilir. Velâyet-i Fakih, bütün işlere yalnız başına çözüm arayan bir kimse değildir. O, her işi bilen liyakatli Şahıslar a veya kurumlara havale eder. Velâyet-i Fakih ilgililere belli görevleri havale ederken kendisi de onları ve gelişmeleri takip eder ve onlara yol gösterir. Onlarda ihmal veya kusur görünce onları sorumlu tutar. Velâyet-i Fakih çeşitli olayları ve önemli hususları alanında uzman kişilerle istişare eder, kendi başına karar vermez. Bunun sebebi ise meydana gelecek sonuçları şüpheden arındırmaktır (el-Muntazeri,1991:48-49).

Velâyet-i Fakih terkibi esasen 'fakihin tasarruf yetkisi' anlamına gelse de siyasî bağlamda, fakihin yönetim yetkisini ifade etmektedir. İslâm düşüncesinde ve özellikle tasavvufta önemli bir terim olan velâyet, fıkhıta 'başkaları üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi' manasına gelir ve ebeveynin çocuk üzerindeki velâyeti gibi hususi, yöneticinin yönetilenler üzerindeki velâyeti gibi umumi olabilir. Caferi fikhına göre fakihler imamlardan bir kısım yetkileri devralmıştır; fakihin velâyeti Masum İmam'ın iznine bağlı olması sebebiyle aslen 'velâyeti gayri istiklali' türünden olmakla birlikte böyle bir izin verildiği ve başkasının iznine ihtiyaç duyulmadığı için pratikte velâyet-i istiklalidir. Öte yandan fakih olmayanların velâyet-i, velâyet-i istiklalidir ve fakihin iznine ihtiyacı vardır (Üstün, 2013:20).

Humeynî de Velâyet-i Fakih adlı çalışmasında bu anlayıştan hareket eder; fakihın imamlar tarafından, imamlarında Hz. Peygamber tarafından, Hz. Peygamberin de Allah tarafından yetkilendirildiğini söyler. Ona göre Gaybet dönemine kadar yönetimin kimin elinde bulunması gerektiğine dair Şiâ'nın görüşü açıktır; velâyet yetkisine Rasûlullah ve İmamlar sahiptir, Gaybet'ten sonra ise velâyet yetkisi fakihlere aittir. Ancak fakihlerin velâyeti Resulü Ekrem'in ve İmamların makamı ile aynı değildir. Hz. Peygamber'in ve imamların velâyeti velâyeti tekvînî iken fakihlerin velâyeti itibari olup "hükümet ve devlet idaresi" anlamına gelir ve bir imtiyaz değil, bir vazifedir. Fakihin, tıpkı velisi bulunmayan küçüğün üzerindeki velâyeti gibi halk üzerinde de velâyeti vardır, ikisi arasında da mevki ve görev bakımından hiçbir fark yoktur. Peygamber ve imamlar, hükümet teşkilinde ve yürütmesinde hangi yetkiye sahipse fakihler de aynı yetkilere sahiptir (Üstün, 2013:20).

Velâyet-i Fakih kavramı ilk defa Hicri 5. yüzyılda teorik olarak oluşmaya başlanmıştır. Bu kavramı ilk olarak ıstılahı manada Şii fikhında Zeynüddin Amili *Mesalikü'l Efhamâ* dlı eserinde yargı konusunu işlerken zikretmiştir (Taflioğlu, 2009:30). Daha sonra Safavi devleti ulemasından muhakkık el Kereki Velâyet-i Fakih yetkisi hakkında bir risale yazmış ve bunun Ömer bin Hanzala'nın rivayetine dayandırmıştır. Kereki *Cuma namazı risalesi*'nde fetva makamında olan adil fakihlerin toplumda imamların genel naipleri olduğu tevini ortaya atmıştır (Taflioğlu, 2009:31).19.yüzyıla gelindiğinde ise Molla Ahmed Nerâkî (ö.1245/1829) tarafından kullanılmakla kalmamış, *Avâidu'l-eyyâm min kavâ'idi'l-fukahâi'l-a'lâm* isimli eserinde müstakil bir bölüm de kaleme almıştır (Demir, 2009:58;Uyar, 2004:221).

Taflioğlu, Humeynî'nin Velayeti Fakih Naziyesi'ne bakışını dört döneme ayırmıştır.Birinci dönem *Keşfü'l Esrar* adlı eseridir ki bu dönemde Velâyet-i Fakih onun kafasında teorik olarak netleşmemiştir (Taflioğlu, 2009:165). İkinci dönemde Er Risale adlı eserin İctihat ve Taklît bölümünde velayet-i fakih konusuna ayrı bir bölüm olarak değinmiştir. Bu bölümde fakihlerin fetva yargı yetkilerine vurgu yapmıştır (Taflioğlu, 2009:165). Üçüncü bölüm ise devrim öncesi sürece denk gelen zaman dilimidir ki bu dönemde Humeynî Velayet-i Fakih makamının sistemin temelini teşkil edeceği yönünde bir tespiti bulunmamaktaydı. O zamana kadar kendi konumu ve ulemanın durumunu daha çok nezaret açısından değerlendirmiştir. Bu

dönemde ulemanın hükümette görev almalarını men etmiştir (Taflioğlu, 2009:165). Bu dönemle ilgili şu noktanın da zikredilmesi gerekir ki, Ayetullah Humeynî bu devredeki mücadele ile din ve din adamlarına daha önem verilmesini amaçlamıştır. Bu dönemde Humeynî'nin saltanatı ortadan kaldırılma gibi bir isteği olmamıştır. Onun düşüncesine göre eğer Muhammed Rıza Şah, protestoların başında, onların muhalefetini dikkate alıp itirazlarını dinleseydi, muhalefet bu kadar şiddetlenmeyecekti (İmam Humeynî, 1369j:197-198).

Dördüncü dönem ise devrimden Humeynî'nin ölümüne kadar devam eden dönemdir. Humeynî devrim sonrası ilk defa Velayet-i Fakihî Mutlak kavramından bahseder. Böylece onu anayasanın merkezine koyma isteğini beyan eder. Humeynî bu kavramdan ilk defa *Keşfü'l Esrar* adlı eserinde bahsetmekle beraber ayrı bir çalışma olarak Necef'te *Velayeti Fakih* adlı çalışmasında anayasaya girmeden yirmi yıl önce dillendirmiş ve savunmuştur (Taflioğlu, 2009:166).

2.4.3.2. Velayet-i Fakih Nazariyesine Eleştiriler

Velâyet-i Fakih kavramının anlam sapması farklı merhalelerden geçerek gerçekleşmiştir. Şöyle ki ilk başta velâyet dul, yetim ve buluntu çocuklar üzerine bir velâyet idi. Sonra vakıflara, dini okullara, mukaddes yerlere ve şeri mahkemelere kadar uzandı. Sonra da devletin bütün işlerini içine alacak şekilde dünyevi otoriteyi kontrol edecek ona tavsiyede bulunacak, onu yönlendirecek şaşkınlığını önleyecek biçimde genişletilmesi sonucunda Velâyet-i Fakih doğdu. Fakat nasihatte bulunma, yönlendirme ve yardımlaşma çerçevesindeydi. Humeynî, bu velâyet-i bütün işlere hâkim olacak şekilde mutlak ve tam bir otoriteye dönüştürmüştür. Kendine göre velâyet makamını nübüvvet ve meleklik makamının üstüne çıkarmıştır. Sonunda işrak, teellüh (nurların derin bilgisi), ilham ve keşif felsefesini diriltmeye ulaşmıştır. İctihatlarında kendisine mutlak yakın vasfı vermiştir. Bununla Farslara, insanların durumu açığa kavuşuncaya ve şüpheden sonra gerçek ortaya çıkıncaya kadar, belli bir zaman kıldığı eski putperest ilkelerini İslamî bir görünümde geri getirmiştir (İrfan Abdulhamit, 2012:12-13).

Humeynî kaynaklarını el-Hur el-Amilî'nin *Vesailü's-Şia'sı*, Muhammed Bakır el-Meclisi'nin (ö.1111/1699) *Bihâru'l-Envâr* adlı hadis eseri gibi son dönem kaynaklara ağırlık vermiştir. Zira o amacına hizmet edecek eserleri İmâmiyye'nin muteber hadis kaynaklarında bulamayacağını farkında olmuştur. Böylece Şiâ'nın

genel yönelimleri ile çelişen, tarihen miras olarak aldıkları temel ilkeleri ile uyuşmayan, tarihsel ve mezhepsel olarak kabul olmayan, kendisi ile siyasi bir teorinin ispatı hedeflenen müteahhir nasların, sağlam siyasi tesiriyle karşı karşıyadır. Ayrıca bu durum İmam'ın masumiyet inancı ile de çelişmektedir (İrfan Abdulhamit, 2012:47-48).

Velâyet-i Fakih Nazariyesinin taraftarlarından hiç biri sözünü ettikleri rivayetlerin senet yönünde güçlülüğünü savunmamışlardır. Sadece onu akılla desteklemeye ve hükümetin yöneticisiz devam etmesinin imkânsız olduğunu ifade etmişlerdir. Velâyetin Allah'a, Resulü' ne ve On İki imama mahsus olduğu kaidesine göre bakıldığında fakihin bu iş için kendilerine müsaade edilmiş bulunanlar içerisinde en kesin biçimde aday olarak görülebilecek kimse olduğu ifade edilmiştir. Naraki(m.1829) Velâyet-i Fakih ile ilgili olarak nazariyesini oluşturmak için genel olan zaruret, icma ve yaygınlık kazanmış müstefiz haberler gibi delillerden destek aramaya çalışmıştır. Dayanmış olduğu akli delillerin zayıflığı ve bunların İmam Mehdi'nin genel naiblik sıfatıyla Velâyet-i Fakih'i ispat edemeyişinin bir sonucu olarak Şeyh Hasan el Ferit (h.1417) Velâyet-i Fakih Nazariyesi'ni *hisbe*¹² temeline oturtmaya çalışmış ve *Risâle Fi'l-Humus*'ta velâyet nazariyesini kitap ve sünnetten çıkarılamayacağını itiraf etmiş ve bunun ancak hisbe ve zaruret delillerine dayandırılabilceğini açıklamıştır. Burucerdi ise, kıyasa dayalı mantıkla bir çıkarımda bulduktan sonra Ömer b. Hanzala tarafından rivayet edilen makbul hadisin genel naiblik nazariyesini gösteren bir tanık olarak kullanıp şöyle demiştir: "İmamlar ya genel işler için kimseyi tayin etmeyip bu iş ile ilgilenmemişlerdir ya da fakihi bunun için tayin etmişlerdir." Ne var ki, birinci ihtimal söz konusu olmayacağı için ikincisinin sabit olduğu kesinlik kazanmıştır. Bu istisnai bir kıyastır. Gerçek anlamda müstakil bir önerme ile birinci önermenin hükümsüz olduğunu gösterdiği halde ona dayandırılmış başka bir önermeden oluşmakta ve bunlardan asıl elde edilmek istenen hüküm cümlesi çıkarılmıştır. Gülpayegani'de Velâyet-i Fakihi her asırda imamlığın yürürlükte olmasının vacip olduğu ve ümmetin lidersiz kalmasının caiz olmadığı görüşünden yola çıkarak felsefi delillerle teorik bir temele oturtmaya çalışmıştır (el-Katib, 2005:488).

¹²Hisbe: akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek, çirkin bir işi yapanı kınamak ve hesaba çekmek. İslam devletlerinde genel ahlakı, kamu düzenini ve görevini korumakla görevli teşkilattır (Özkan, İsmail Hakkı, *Dia*, c:18 s.133.)

Gaybet döneminde, devletin kurulmasının vacip olduğunu akla dayanan bakış açısıyla ortaya koyan Humeynî'nin yaptığı bundan ibarettir. O, Gaybet döneminde Mehdi'ye kimin naiblik yapması gerektiği konusunda herhangi bir nas bulunmadığını da vurgulamaktadır. Humeynî, ilk kuşak İmâmiyye kelimeleri tarafından ileri sürülmüş ve sürülmekte olan İmam'da masumluk, nass ve Alevi Hüseyini soyundan olma şeklindeki şartları akli ve nakli delilleri reddetmiştir. Gaybet döneminde gaip masum İmam'da başkasında devlet kurmayı haram sayan olumsuz bekleyiş nazariyesini reddetmede sadece akli kullanmış ve şöyle sormuştur: “İmam mehdinin gelişine kadar İslam hükümleri dondurulabilir mi? Bunun kaçınılmaz sonucu kaçınılmaz fitne ve bozgunculuk değil midir?” Ayrıca imâmiyenin üzerinde ittifak ettiği ve mütevatir olarak kabul ettiği hadisleri de akli açıdan zayıf saymıştır. Bunlardan biri, “mehdinin sancağından önce açılan bütün sancaklar sapıklık sancaklarıdır, sahipleri de Allah dışında ibadet edilen birer tağuttur” hadisidir. Yönetim hakkının yalnız fakihlere ait olduğu görüşü Şîî âlimler arasında da ihtilaf çıkan bir konudur. Çünkü bu konudaki genel ve özel rivayetleri geçmişte olduğu gibi günümüzde de senet ve delâlet yönünde büyük tartışmanın söz konusu olduğu rivayetler arasındadır. Bu da yönetim hakkının yalnız fakihlere mahsus bir hak olarak kabul edilmesine yönelik çıkarımların zayıf olduğunu göstermektedir. Zira fikhın alanı yönetim ve devlet idaresine hâkim olma alanında farklıdır. Yöneticinin fakih olması güzel karşılanabilir fakat fikhın yönetimle bir ilgisi yoktur (el-Katib, 2005:489-490).

İrfan Abdulhamit, Velâyet-i Fakih Nazariyesi'ni şu noktalarda tenkit etmektedir: Teoriyi mutlak soyutlayıcı kavramların hâkim olması teoriyi kendisine bağlı ıslah programlarının gerçekleşmesini mümkün kılmayacak hale getiriyor. Buradan hareketle Humeynî içe kapalı ve tepeden bakan bu ideolojinin kavramları ile kendisiyle uyuşmayan herkesi Allah'a savaş açmış bir münafık olması nedeniyle bir hain, satılmış kafir ve mürtet saymıştır. Humeynî ancak insanlık tarihi mantığı ve genel kabullerini ortadan kaldıran tarihi olmayan bir geriye dönüş eğiliminin temsilcisidir. O, İmâmiyye fıkıh ve usulünün tarihinde yabancı Şîâ bir eğilimi temsil etmektedir. Bu durum mezhebin ileri gelen müçtehitlerinden bir çoğunun, Humeynî teorisine karşı çıkmalarına sebep olmuştur. Humeynî görüşlerine karşı çıkanları tasfiye etmiştir. Halbuki Humeynî velâyet erbabı müçtehitlerin ihtilaf

edebileceklerini kabul ettiği düşüncesi ile çelişmiştir. Zira Humeynî göre fakihın diğer fakihlere velâyet-i onları atama ve azletme yönünden değildir. Çünkü fakihler ehliyet yönünde velâyet konusunda eşittirler. O bu görüşte olmasına rağmen görüşünü İran'daki ulemaya kabul ettiremeye çalışmış, fakat pek başarılı olamamıştır. Günümüzde İran'da dini ilimleri tahsil eden yüz bin kadar kişi vardır. Bunlardan müçtehit olup Ayetullah sıfatını taşıyan bini bulmaktadır. Bunlar arasında da sadece otuz tane Havzai İlmiyye Cemiyetine üyedir. Bu otuz tanesinden de yalnızca beş tanesi Velâyet-i Fakih Nazariyesi'ni savunmaktadır. Mercî-î taklitlerin sayısının ise altıyı geçmediğini bunların hepsinin de kesinlikle Velâyet-i Fakih'e karşı oldukları iddialar arasındadır (İrfan Abdulhamit, 2012:59-61).

Humeynî'nin Velâyet-i Fakih Nazariyesinin en büyük muhalifi ılımlı çizgiyi temsil eden Ayetullah Şeriatmedari olmuştur. Şeriatmedari, Hücçetiye¹³ ile aynı safta olmamasına rağmen onların siyasi anlayışlarını tasvip etmiş ve onların ideolojisini gizliden desteklemiştir. Çünkü o ulemanın siyasetten uzak durmasını istemiştir (Ronen, 2014:147).

Humeynî, devrim öncesi kendisi ile yol arkadaşlığı yapmış, aynı zamanda öğrencisi olan Ayetullah Muntazeri'yi bir takım görüşlerine katılmadığından dolayı Rehberiyet makamına adaylığından azletmiş ve ona siyasi konularda konuşma yasağı getirmiştir (el- Muntazeri, 1991:20). Ayrıca ölümüne kadar da ev hapsine çarptırılmıştır.

Velâyet-i Fakih Nazariyesine karşı çıkan Ahbârî hareketi hicri 12. asırda yaygınlık kazanmıştır. Hareketin öncülüğünü ise molla İsmail Hocui (h.1197), şeyh Yusuf el Bahrani (h.1186), Rafi el Keydani ve Aga Muhammed Beydadi (h.1197) yapmıştır. Ahbârîler Usûlîlere karşı gelmiştir. Hicri 10. asırda Safevî devletinin kurulması ve genel naiplik nazariyesinin Muhakkık el-Kereki tarafından geliştirilmesi sonucunda, İran'da önce Safevî sonra Kaçar hükümdarlarına şeri'lik mazbatasını verilmesi ve onların İmam Muhammed Mehdi'nin naibi adil fakih sıfatıyla yönetimin asıl vekili konumuna getirilmesine yol açan siyasi bir nazariyeye dönüşmüştür. Bu gelişme imamiye mezhebine bağlı Şiî toplumunda ihtilafların meydana gelmesine neden olmuştur. Bu olay Ahbârî ve Usûlî çatışması olarak da bilinir. Aslına bakılırsa bu bir

¹³Bu Cemiyet Şah Rıza'nın teşvikiyle 1953'te Şeyh Mahmut Halebi tarafından kurulmuştur. Cemiyetin ideolojisi geleneksel Şii inancına dayanmaktadır. Bunlar ulemanın hiçbir şekilde siyasete bulaşmaması gerektiğine inanmaktadır. Dolayısı ile Velâyet-i Fakih Nazariyesini toptan ret etmektedirler (Ronen, 2014:147-214).

bakıma muhafazakârlar ile yenilikçiler, sınırlandırılmış bekleyiş nazariyesine sınıksı sarılmış bulunan imamiye çizgisi ile imamet için koşulan masumluk ve nass gibi katı şartlardan ve bekleyiş nazariyesinden de bağımsız hareket etme temeline dayanan özgürlükçü Şiâ arasında ortaya çıkan bir mücadele idi (el-Katib 2005:438-440). İmamiye düşüncesi, imam için iki ana görev belirlemiş Birincisi, sonradan ortaya çıkan ve nass'ta bulunmayan konularda hüküm koymaktır. Bu bağlamda dinde bir tür zan saydıkları için hüküm kaynağı kabul etmedikleri içtihadı dayanmayı reddetmiş. Bu konuda kesin ilmin elde edilmesini şart koşturmuş. Masum İmam'ın direk veya başka bir yolla elde edeceğini savunmuştur. İkincisi ise şeriatı yürürlüğe koymak ve Müslümanlara liderlik yapmaktır. Böylece imamet görevi sadece imamlara mahsustur. Bu nedenle, Mehdiyi Muntazar'ın varlığı varsayımı zorunlu kabul edilmiş ve bekleyiş nazariyesini ileri sürerek gaybet döneminde siyasal çalışmayı haram saymayı gerekli görmüştür (el-Katib 2005:438-442).

Ali Saduk der ki; Gaybet dünyanın ömrü kadar uzayıp gitse dahi mehdiden başka kaim yoktur. Çünkü O'nu Hz. Peygamber müjdelemiştir. Bir başka yerde ise şöyle demektedir; "Takiyye vaciptir, kaim çıkıncaya kadar onu terk etmek uygun değildir. Kaim çıkmadan önce onu terk eden İmammiye mezhebinden çıkar, Allah'a, Peygamber'e ve İmamlara muhalefet etmiş olur." Müfit Murtaza ve Tusi gibi bazı âlimler hicri beşinci asırda Gaybet döneminde içtihad kapısını açmak zorunda kaldıklarında Ahbâriler bu içtihadı başvurma eylemini İmami çizginin dışına çıkma olarak nitelendirmişlerdir. Çünkü bu dinin hükümlerinde ilahi bilgiyi şart koşan ve fetva verme işlemini de masum İmam'ı mahsus kılan imamiyet nazariyesinin temel esaslarından birini yıkmaya anlamını taşıyordu. Ahbâri hareketi rivayetlere sınıksı bir şekilde sarılmış, aklın gölgesi altında gerçekleşen gelişmeleri ise reddetmiştir. Bundan dolayı Ahbâriler içtihadı etmeyi ve müçtehitleri reddedip, bunu dinde bir bidat olarak saymıştır. Ümmetin, müçtehitler ve mukallitler şeklinde bölünmesini kabul etmeyip fakihlerin velâyetini de reddetmişlerdir. Ancak masum imamların taklit edilebileceğini savunmuşlardır (el-Katib 2005:441-443).

Müçtehit Allah'ın hükümlerini belirlerken eğer hata edecek olsa Allah adına yalan söylemiş ve ona iftira etmiş olur. İsalet edecek olursa sevap almaz. Yargı ve fetva ancak katiyyet durumunda caiz olabilir. Bunların olmadığı durumda tevakkuf etmek vacip olur. Muhakkık el-Kereki (ö.940/1534) gibi son dönem âlimleri siyasal genel

naiblik nazariyesini ortaya attıklarında Ahbâriler siyasi faaliyetlerini devlet kurmayı ve onun yetkili makamlarında bulunmayı masum imamların güçlerini ve yetkilerini gasp etme ve ilahi imamet nazariyesinin ikinci ana temeli olan yürütme esasının yıkılması şeklinde değerlendirmiştir. Ahbâriler in bu muhalefeti masum imam çerçevesini dışında yasama ve yürütmeyi haram sayan imamet nazariyesinin kaidesi üzerine bina etmiştir Ahbârileri müçtehidler, Velâyet-i Fakih Nazariyesi'nin taraftarlarını Şeyh Saduk'un sözüne dayanarak imamet dininin dışına çıkmış sayıyorlardı. Bu bağlamda Fadıl el-Hindi şöyle demiş: "Cuma namazını kıldırmak İmam'ın yetkileri arasındadır. Kimse onu tasarruf hakkına sahip değildir. Onun izni olmadan kimse onun yerine Nâip lik yapamaz." İsfahani, İmam'ın özelliklerini genel başkanlığını ve mutlak velâyetinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve ondan başkası için caiz olmadığını teyit eden nedenleri şöyle sıralamıştır; 1- İmamlardan hiçbirinin arkadaşları ile bayatlaştığına dair herhangi bir töre veya nakil bulunmamaktadır, 2- Onların taraftarlarının kendi nâiplerine beyat edilmelerine izin verildiklerine ilişkin herhangi bir izine rastlanmamıştır, 3- Âlimlerin eserlerinde böyle bir şeyin varlığından söz edilmemiştir (el-Katib 2005:443-445).

SONUÇ

Safevi Hanedanı kurulmadan önce her ne kadar bireysel olarak İmâmiyye Şia'sı İran'da var olmasına rağmen, kurumsal olarak varlığı Safevi hanedanı dönemine denk gelmektedir. Safevi Hanedanının 1501'de kurulması ve Şiiliğin İran'a egemen olması sonucunda İmâmiyye'ye mensup âlimler İran'da toplanmıştır. Zamanla siyasete dâhil olan İmâmiyye uleması hükümdarlara mazbatalarını verme makamına erişmiş ve böylece yönetimdeki etkinliklerini üst mertebelere taşımıştır. Ancak daha sonra ulemanın yönetme olan müdahalelerinin artması sonucunda ulema zaman zaman siyasi otorite tarafından sert yaptırımlara maruz kalmıştır.

Kendisini dinin açıklayıcısı ve aracı olarak gösteren İmâmiyye uleması zaman zaman kendilerini Gaib ve Masum kabul edilen on ikinci İmam'ın da naipleri olarak takdim etmiştir. Dolayısıyla yönetim başta olmak üzere birçok görevi kendisinin hakkı olduğunu iddia etmiştir. Fakat bazı nedenlerden dolayı idare gücüne ve yönetime uzun yıllar sahip olmamıştır.

İmâmiyye'ye göre ulema, masum imamın naibi olarak hükümet kurabilir. Buna rağmen İran Devrimi'ne kadar hükümetlerin egemenliği ve baskılarından dolayı pratikte ulemanın herhangi bir devlet kurduğuna rastlanılmamıştır. Bu başarısızlık, ulema sınıfının arasındaki itikat çeşitliliğine ve nassların tefsirlerine göre hükümetlerle ilişkilerini üç şekilde sürdürmek zorunda bırakmıştır. Birinci grup tamamen köşeye çekilip hükümetle her çeşit işbirliğini haram saymıştır. İkinci grup hükümet başkanlığında olması gerektiğini vurgulamalarına rağmen diğer hükümetlerin gasıp olduğunu kabul edip bazı konularda bu hükümetlerle işbirliği yapmayı uygun görmüştür. Üçüncü grup ise ulemanın hükmetme hakkını tekit etmekle birlikte, sıradan yöneticileri de İmam Mehdi tarafından atanmış olarak gördüklerinden onlarla geniş bir işbirliğine gitmiştir.

Din adamlarının kendilerini din ile insanlar arasında bir vasıta olarak görmeleri ve hükümetleri idare etmeyi zamanla kendileri için kutsal bir görev olarak kabul etmeleri, onların toplumun temel taşları arasında yer almasına sebep olmuştur. Bu düşünceye On İkinci İmamın gaybetinden sonra kurulacak her hükümetin –Şii olsa dahi- gasıp olduğu sonucuna varılmıştır.

Geleneğe bağlılığı ile bilinen ulema, Rıza Şah'ın iş başına gelmesiyle birlikte ülkede modernleşme ve batılılaşmaya karşı koyamamıştır. Bunlarla eş zamanlı olarak da

pasifize edilmiştir. Ulema kendisini zayıf hissettiği zamanda siyasi bir taktik olarak zaman zaman kenara çekilmiştir. Bu taktikleri takkiye olarak bilinmektedir.

Devletin bazı reformlarında direk din adamlarını hedef alması onları harekete geçirmiştir. Şiddetli protestolarla başlayan hareketlilik, 1963 yılından itibaren ayrılık içinde olan ulemayı yavaş yavaş Humeynî öncülüğünde bir araya getirip, daha sonra İran Devrimi olarak bilinen bu günkü İran İslam cumhuriyetinin temellerini attırıştır.

Din adamları, mücadele sürecinde yaptıkları propaganda ve sloganlarda bütün kesimleri göz önünde bulundurmıştır. Propagandalarında; “Yabancılarla Mücadele”, “İslami Cumhuriyetin Tesisi”, “Adalet”, “Fakirliğin kaldırılması” gibi kavramları koymuştur.

Humeynî hareketinin, halkı kendine çekme başarısının bir sebebi de siyasi grup ve partiler 1974’te devlet tarafından yasaklanmasıdır. Sadece Diriliş Partisi (devletin tek partisi) kalmıştır. Bu partinin yanlış politikaları muhalifleri devlet karşısında birleştirmeye sebep olmuştur.

İran devrimiyle ulemanın statüsü toplumsal düzeyden devlet düzeyine geçmiştir. Devletten mali destek almamasından dolayı belli bir bağımsızlığa sahip olan ulema, devrimden sonra kurulan rejimde, devletin her kademesinde görev almaları sebebiyle, günümüzde doğrudan devlete bağımlı memurlar haline dönüşmüştür.

Gücünü halk tabanından alan din adamları, devletin merkezine oturduktan sonra toplumdan uzaklaştıkları gibi, özünü de kaybetmeye başlamıştır. Topluma dayatılan yeni rejim doğrultusunda, ulemanın siyasi alana bu denli müdahalesi ulemanın aslından da yabancılaşmasına neden olmuştur. Bu hipotez, ulemanın siyasal otoritesinin arttığını ancak Şii inanç sisteminin geleneksel temellerinin sarsıldığını ve bunun sonucunda da ulemanın kendi özünden uzaklaştığını ileri sürmektedir. Bu kapsamda, devrim sonrasında kurulan yeni müesseseler, var olan din kurumlarını saf dışı bırakmıştır. İmamet teorisinden türetilen Velayet-i Fakih Nazariyesi çerçevesinde şekillenen rehberlik makamı, tüm Şiilerce kabul gören bir merci olmaktan uzak, sadece İran sınırları içinde tanınan siyasal bir otorite haline dönüşmüştür.

İran’da her ne kadar Sünniler bulunsa da nüfusun çoğunluğunu İmâmiyye Şiâ’sı teşkil ettiği Humeynî’nin destekçileri artmıştır. Humeynî’nin böyle bir devrime teşebbüs etmesinin altında şüphesiz onun “Veleyet-i Fakih Nazariyesi” vardı. Bu nazariye ile Humeynî saltanat rejimine karşı daha önce hiçbir devlette uygulanmayan yeni bir yönetim sistemi ileri sürmüştür. Saltanat rejiminden bıkan halk Humeynî’nin bu nazariyesini merak ederek ona teveccüh göstermiştir.

İran’da günümüzde Velâyet-i Fakih Teorisi hala geçerliliğini devam ettirmektedir. Velâyet Fakih makamına oturan kişiye Rehber de denilmektedir. Humeynî Velâyet-i Fakih makamına devrim yılı olan 1979’da geçip, vefat yılı olan 1989’a kadar bu makamda kalmıştır. Humeynî’nin vefatından sonra Ali Hamaney (1939, -) Rehberiyet makamına geçmiş olup günümüzde halen bu makamda bulunmaktadır. Velâyet-i Fakih Nazariyesi İran anayasasının 5. maddesiyle güvence altına alınmış olup değiştirilmesi bile teklif edilemez.

Meşrutiyetten İnkılap sürecine kadar ki gelişmelerden anlaşılmaktadır ki ulema ve halk, Saray ve Saltanat Rejimi’nden bıkmıştır. Bu bıkkınlık hissi halkı zaman zaman galeyana getirmiştir. Muhammed Rıza Şah’ın gitmesinden sonra ki süreçte devlet rejimi ile ilgi her ne kadar kimileri Meşrutiyet dönemindeki Kanun-î Esasi’nin esas alınmasını istemişse de halkın çoğunluğunun tek isteği huzur ve sükûnet olmuştur. Çağdaş İran tarihinde, ulemanın devletle ilişkisi üç kritik olayda kırılma noktası yaşamıştır. Bunlar, Tütün İsyanı, Meşruiyet Hareketi ve İran Devrimi’dir. Din adamları ilk iki olayda etkinliğini yitirirken İran Devrimi’nin alt yapısını hazırlayan 1963 ve 1977 olayları ulemanın güçlenmesini sağlamıştır. Humeynî ve kendi taraftarı olan ulema zayıflayan saltanatın boşluğundan yararlanarak Velâyet-i Fakih Nazariyesi’ni yönetim sistemi olarak ilan edip bu teoriyi sarsılmayacak şekilde anayasasının merkezine yerleştirmiştir. Ancak Velâyet-i Fakih Nazariyesi günümüzde her ne kadar İran’ın yönetim sistemi olsa da kendi içinde barındırdığı çelişkilerden dolayı halk ve ulema çoğunluğu tarafından tartışılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, E. (2014), *Modern İran Tarihi*, Çev, Dilek Şendil, 3.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Abrahamian, E. (1391), *İran Beyne Do İnkılab*, Çev. Kazım Firuzmend, Hasan Şemsaveri Muhsin Mudirşaneçi, 16. bs. Tahran: Neşri Merkez
- Abrahamian, E. (2002) *Humeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Derlemeler*, çev, Mehmet Toprak, 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları.
- Âl Ahmet, C. (1380). *Gerbzedegi*, 7. bs. Tahran: Ferdevs.
- Algar, H. (1990), *İslam Devriminin Kökleri*, Ankara: Endişe Yayınları.
- Algar, H. (1991), *20. Yüzyıl İran'ında Ulemanın Muhalif Rolü*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- A'mid Z., Abbas A. (1384), *İnkılab-î İslamî ve Rişehayı An*,15.bs. Tahran: Tubi.
- Âmulî, A. C. (2014), *Kur'an ve Rivayetlerde Velâyet*, Çev. Kadri Çelik, 1.bs. İstanbul, Önsöz Yayıncılık.
- Avni, İ., G. (1996), *DİA*, Cilt 13, İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.
- Azeri Kummi, A. (1372), *Velâyet-i Fakih ez DidFıkhı İslamî*,1.bs. Cild 2, Kum: Darul-İlm.
- Azimi, F. (1374), *Buhrane Demokrasi der İran*, Çev. Abdurrıza Huşeng Mehdevî ve Bijen Nuzeri, 1.bs. Tahran: Elburz.
- Bahar, M. T. (1371), *Tariki Muhtasar-ı Ahzabe Siyasi İran*, Cild 1a, 2b, 1. bs. Tehran: Emir Kabir.
- Basiretmens, H. (1378), *Ulema ve Rejimi Rıza Şah (1305-1320)*,2.bs. Tehran: Müessesiyi Çapu Neşri Uruc,.
- Bazargan, M. (1363), *İnkılabı İran der do hareket*, Tahran: Bija.
- Baylak, A. (2012), *İmam Humeynî*, 4. bs. İstanbul: İlke Yay.
- Beheşti Sereşt, M. (1380), *Nekşı Ulama dar Siyasete Ez Meşrute Ta İnkırazı Kaçar*,1. bs. Tahran: Pezuheşkende-î İmam Humeynî ve İnkılabı İslam.

- Beşiri, A. (1383), *İnkılap ve Pirozi*, 1. bs. Tahran: Defter-î Neşr-î Muarifi İnkılab.
- Bozan, M. (2007), *İmâmiyye Şiasının İmamet Tasavvuru 4 ve 5 asır*, 1. bs. İstanbul: İlahiyat Yay.
- Bozan, M. (2009), *İmâmiyye'nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, 1. bs. İstanbul: İsam Yay.
- Bulaç, A. (2009), *Hedefteki Ülke İran (İslam, Devrim ve Cumhuriyet)*1. bs. İstanbul: Çıra Yay.
- Büyükkara, M. A. (2010), *İslâm Mezhepleri Tarihi*,1. bs. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Cami, (1381), *Gozeşte Rahı Ayende Est*, Ed. Nik Bin, Cilt 1, 3. bs. Tahran: Nilufer.
- Cohen, R. A. (2014), *İran Huccekiye Cemiyeti*, Çev. Mehmet Toprak, 1bs. İstanbul: İyi Düşün Yay.
- Cronin, S. (1383), *Rıza Şah ve Şeklgriyi İran-î Nevin*, Çev. Murteza Sakıb Fer Tahran: Cami.
- Cürcani, M. Ş. (1985), *Kitabut-Ta'rifat*, Yeni baskı, Beyrut:Lübnan Kitabevi.
- Demir, A. İ. (2009), *İmâmiyye Şî'Ası'nda İmamın Yetkilerinin Fakihlerce Devralınma Süreci, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, Cilt 2.
- Devlet-Abadi, Y. (1362), *Hayat-î Yahya*, Cilt 2,4,1. bs.Tehran: Firdevsi.
- Efendioğlu, M. (1995), *Fezâilü's-Sahâbe, DİA*, Cilt 12, İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.
- Ekinci, M. (2010), *Şah İsmail ve İnanç Dünyası*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- (2002)-*Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka planı*, İstanbul, Beyan Yay.
- (2013)-*Şîâ Mezhebi Hakkında Genel Bilgiler Ve Hz. Mevlana'nın Şiillikle Veya Alevilikle İtham Edilmesine Karşı Reddiye*, Şanlıurfa: Elif Matbası.
- Erkilet, A. (2017), *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler*,İstanbul: Büyüyenay Yay., 7. Baskı.
- Fettah, İ. A. (2012), *İmâmiyye Şiâsında Velâyeti Fakih Teorisi Araştırma Tahlil Tenkit*, Konya: Kitap Dünyası Yay.

- Fığlalı, E. R. (2008), *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir: İlahiyat Vakfı Yay.
- Ebu Hanife, N. (1419), *el-Fıkhul Ekber* Arap Emirlikleri, Mektebetü'l Furkan.
- Furâtî, A. (1390), *Ruhaniyat v Siyaset: Mesayel ve Peyamedha*, bs. 1. Tahran: Sazman-ı İntişarat Pezeşgah Ferheng ve Endişeyi İslamî.
- İmam Humeynî, R. (1369), *Sehife-î Nur*, Cilt 1a, 2b, 3c, 4d, 5e, 6f, 7g, 8h, 10ı, 11i, 15j, 16k, 18l, Tahran, Vuzarat-î Ferheng ve İrşadi İslamî.
- İmam Humeynî, R. (1373), *Velâyet-i Fakih* Tahran: Muessese-î Tenzim ve Neşri Asarı İmam Humeynî.
- İmam Humeynî, R. (1378)*Tarihi Muasırı İnan Ez Didgahı İmam Humeynî*, bs. 2. Tahran: Komite-î Tebliğat ve İntişarat.
- İmam Humeynî, R. (t.y.), *Velâyeti Fakih: İslam Devleti*, bs. 1. Tahran: İmam Humeynî'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu.
- Harney, D. (1377), *Ruhani ve Şah*, Çev. Kaveh Basmenci ve Kavus Basmenci, 1.bs. Tahran: Kitab-î Sera.
- Haşimi R., Ali E. (t.y.), *Der Rabıtı Ba İnkılabı İslamî*, bs. 1. Kum: Deftere İntişarati İslamî.
- Hisari, A. E. (1390), *Tarihu Ferhengi Siyasyi Muasır*, bs. 8. Kum: Hacer.
- el-Heytemi, A. (1994), *es-Sevâiku'l-Muhrika*, İstanbul.
- Hidayet, M. (1363), *Tulu'i Meşrutiyet*, 1.bs. Tehran: Cam.
- Hüseyinoğlu, P. (2009), *İnan'da Ulemanın Sosyo-Politik Gücü (1921-2009)*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Karadeniz, Y. (2006), *İnan'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, İstanbul: Bakış Yayınları.
- el-Katib, A. (2005), *Şiâda Siyasal Düşüncenin Gelişimi: Şuradan Velâyeti Fakihe*, Çev. Mehmet Yolcu, 1. bs. Ankara: Kitabiyat Yay.

- Katuzyan, M. (1380), *Tezad-î Devlet ve Millet Nezeriyeh Tarih ve Siyaset Der İran*, Çev. Ali Rıza Tayyib 1. bs. Tehran: Neşr-î Ney.
- İsfehani K. (1383), *Rıza Şah ve Şeklgiriy-î İran-î Nevin*, Çev. Murteza Sakıp Fer, Tahran: Cami.
- Kesrevi, A. (1385), *Tarihi Meşrute-î İran*, 3.bs. Tahran: Muessese İntişarat-ı Nigah.
- Kılınç, A. (2008), İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Ankara.
- Laing, M. (1371), *Musahabe Ba Şah*, Çev. Erdişir Ruşenger, 2.bs. Tahran: Elburz.
- Lambton, A. (1379), *Nazariyeyi Devlet Der İran*, Çev. Cengiz Pehlevan 2.bs. Tehran: Giv.
- Mokhtarpour, M. (2013), *1979 İslam Devriminden Sonra İran'ın Dış Politikası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mottahedeh, R. (2003), *Peygamberin Hırkası: İran'da Din ve Politika, Bilgi ve Güç*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Muaddel, M. (1992), *İran'da Şii Ulema ve Devlet*, Serpil Üşür (ed.), *İran Devrimi-Din, Antiemperyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Muntezari, H. A. (t.y.), *Hutbehayî Nemazî Cum'a Der Kum*, (Kısmî Evvel), Tahran.
- Muntezari, H. A. (1991) *Velâyeti Fakih (İslam devlet Fıkhı 1)* Çev. Şeyho Duman, 1.bs. Ankara: Endişe Yay.
- Mustafî, A. (1343), *Şerh-î Zendeganiy-î Men Ya Tarihi İdari ve İctimai Devri Kaçar*, Cilt 3, Tehran: Zevar.
- Mutahhari, M. (2011) *Vela ve Velâyet Üzerine*, Çev. S. Seccad Hüseyini, 2.bs. İstanbul:Kevser Yay.
- Mutçalı, S. (1995), *Arapça Türkçe Sözlük*, 1.bs. İstanbul:Dağarcık Yay.
- Muvahhed, M. A. (1384), *Hab Aşoftey-î Neft* (Doktor Musaddık ve Nehzet-î Milliye İran) Cilt 1, 2, Tahran: Karname.

- Necati, A. M. (1381), *Tarihi Bistu Bence Sale İran (Ez Kudeta Ta İnkılab)*, Cilt 1, 3. bs. Tahran: Müesseseyi Hedamati Resa,
- Onat, H. (2013), *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 1. bs. Ankara: Grafik Yay.
- Parsons, S. A. (1374), (Safire Sabıkı İngiltere der İran) *Hatıratı do Sefir*, çev. Mahmud Tulu’i, bs. 2. Tehran: İlm.
- Rahmaniyan, D. (1391), *Iran Beyne Do Kudeta*, 1.bs. Tahran: Semt.
- Recebi, F. (1386), *Ruhaniyet Setizi Der Tarih-e Mu’asır-ı İran*, 2. bs. Tahran: Şirket-î Çapu Neşr-î Beynel Milel.
- Sadık, K. M. (1374), *Revanşinasiyi Se İnkılab*, (Fransa, Rusya, İran) 1. bs. Tahran Navek.
- Sadr, M. (1364), *Hatıratı Sadır el-Eşraf*, 1.bs. Tahran: Vahid.
- Suleymi, H. (1386), *Mubarezati Ruhaniyun ve Ve’azi Mesacid Be Rivayeti İsnad*, 1. bs. Tahran: Merkez İsnad-î İnkılab-î İslamî.
- Sarikaya, M. S. (2011), *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 2. bs. İstanbul: Rağbet yay.
- Seferzadeh, B. (1388), *Ferheng-î Zeban Amuz-î Farisi*, bs.1 Tahran: Iran Language Institute.
- Sullivan, W. (1374), (Aherin Sefiri Amerika Der İran), *Hatıratı Do Sefir*, Çev. Mahmut Tulu’i, 2. bs. Tahran: İlim.
- Şehristanî, M. (1434), *el-Milel ve’n-Nihal*, 1.bs. Beyrut: Müessesetü’r-Risaletü Naşirun.
- Şeriati, A. (t.y.), *Temeddün ve Tecdid*, 1. bs. Tahran: Neşri Peyemi.
- Stephen, K. (2004), *Şah’ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu’da Terörün Kökenleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tehrani, Ü. (2008), Mehdi Hadevi, *Velâyet ve Diyanet*, Çev. Kadri Çelik, 1. bs Dünya Ehlibeyt Kurultayı,
- Tabatabai, S. M. (2014), *Gaybet Dönemi Tarihi*, Çev. Yakup Kumak, 1. bs. İstanbul: el-Mustafa Yay.

- Taflioğlu, M. S. (2009), *İran İslam İhtilalinde Ayetullah Humeynî ve Velâyet-i Fakih Meselesi*, Ankara:Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkyılmaz, S. (2015), *İslam Devlet Modeli: Velâyeti Fakih*, 1. bs. İstanbul: Rast.yay.
- Uyar, M. (2000), *İmâmiyye Şiâsında Düşünce ekolleri Ahbârilik*,1.bs.İstanbul, Ayışığı Kitapları Yay.
- Uyar, M. (2004), *Şiî Ulemanın otoritesinin temelleri*,1.bs.İstanbul:Kaknüs Yay.
- Üstün, İ.S.(2013), *Velâyet-i Fakih, DİA*, Cilt 43, İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret işletmesi.
- Yezdi, İ. (1363), *Aherin Telaşha Der Aherin Ruzha*, (Metalebi Nagofte Peyramune İnkilâb-î İslamî), 2. bs. Tahran: Kale.
- Zahiri, N. (1382), Mehnaz, *Munasebatı İmam Humeynî Ba Hareketha ve Mubarezan-î İslamî*, (Der Salhay-î 1343-1357), 1. bs. Tahran: Merkez-î İsnad-î İnkılab-î İslamî.